

Sosyal Bilimler
EKEVAKADEMİ
dergisi

Makalenin geliş tarihi: 02.09.2025
1.Hakem Rapor Tarihi: 04.10.2025
2.Hakem Rapor Tarihi: 17.11.2025
Yayına Kabul Tarihi: 05.12.2025

eISSN:2148-0710 - pISSN:1301-6229

DİN-BİLİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA HZ. ÂDEM'İN BOYUYLA İLGİLİ RİVAYETLERE KELÂMÎ BİR YAKLAŞIM

Samet Yahya BAL*

Öz

Modern çağla birlikte dini metinler analiz edilirken yoğunluklu olarak aklın, bilimsel verilerin ve bulguların eşliğinde düşünülmesi ve yorumlanması birtakım bilimsel bilgiler ile nasların zahiri arasında çatışma olgusunun varlığını gündeme getirmiştir. Bu görünüşteki gerilim sıklıkla din-bilim çatışması şeklinde ortaya çıkmıştır. Ancak din ve bilim ilişkisinin nasıl belirleneceği ve bu ilişki şeklinin tespiti çok önemli ve hassas bir iştir. Zira bu iki alanın hayata bakışları farklı ve kullandıkları dil ise kendine özgüdür. Bu nedenle din-bilim ilişkisinin şeklini tespit etmek çok katmanlı bir iş olup dikkatli olmayı gerektirir. Modern zamanda bilhassa bilimci yaklaşımın revaç bulmasının bir sonucu olarak Müslüman kesim de bu ortamdan etkilenmekte ve özellikle de hadislerle karşı daha kolay bir şekilde reddedici ve tasfiye edici bir yol izlendiği görülmektedir. Oysaki hadisleri kendi bağlamları ve usulleri çerçevesinde te'vil, tevkif, tashih ve cem' ve te'lif gibi farklı yöntemlerle anlama ameliyesine tabi tutmadan ve hadisteki lafızları inceden inceye tetkik etmeden bilimci anlayışın domine edici etkisi altında kalarak rivayetleri ret ya da kabul etmek tutarlı değildir. Çalışmaya konu olan Hz. Âdem'in boyuyla ilgili rivayetler gibi Kur'an'da yer almayan ama İslam âlimlerince otorite kabul edilen Buhârî ve Müslim gibi kaynaklarda geçen bir hadisin günümüzün bilimsel verileriyle çatışıyor gibi görünmesi sık karşılaşılan bir durum hâline gelmiştir. Bu durum olgusal olarak gerçekse temel olarak bir din-bilim çatışması örneği olarak kabul edilebilir. Zira literal ve yüzeysel bir okumayla Buhârî ve Müslim gibi hadiste otorite olarak kabul edilen kaynaklarda geçen Hz. Âdem'in boyunun 60 zira' oluşu ve zamanla kısalması rivayeti bugünün bilimsel verileriyle çatışıyor gibi görünmektedir. İslam kelâmı açısından bu gibi haber-i vâhid statüsünde kalıp lafzi ya da manevi tevâtür derecesine ulaşamayan rivayetlerin dini anlamda bağlayıcılığının ne olduğu ve kesin bilgi ifade edip etmediğinin tespiti önem arz etmektedir. Zira öncelikle bu tür nakillerin dini delil değeri ortaya konmalıdır. Ayrıca bu tür haber-i vâhid derecesinde olan rivayetlerin olgusal içerikli bilimsel verilerle çatışması durumunda nasıl hareket edilmesi gerektiği de önemlidir. Bu çalışmada bu tür haberlerin kelâmî açıdan değerlendirme şeklinin nasıl olması gerektiği ve bunun yöntemi üzerine din-bilim ilişkisi bağlamında bir deneme sunulmuş ve böylece bu tür din-bilim çatışması iddialarının doğruluk derecesi bir örnekle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Din, Bilim, Hadis, Hz. Âdem.

A Kalâm-Based Approach to the Narrations Concerning the Stature of Prophet Adam within the Context of the Religion–Science Relationship

Abstract

In the modern era, the study of religious texts increasingly integrates reason and scientific evidence, often giving rise to perceived tensions between empirical knowledge and the literal meaning of sacred sources. Such tensions frequently manifest as purported conflicts between religion and science. Determining the nature of this relationship is a delicate and complex task, as religion and science operate within distinct conceptual frameworks and linguistic registers. The prominence of scientific approaches in contemporary discourse has influenced Muslim communities, sometimes leading to a more dismissive attitude toward hadith literature. However, evaluating hadiths solely through a scientific lens, without considering their methodological and contextual frameworks—such as ta'wil (interpretation), ta'wqif (textual adherence), tashih (correction), or jam' wa ta'lif (harmonization)—risks methodological inconsistency. A notable example is the narrations concerning the height of Prophet Adam, found in authoritative collections like Sahih al-Bukhari and Sahih Muslim. While these narrations are absent from the Qur'an, they have been traditionally regarded as authoritative. From a literal perspective, claims that Prophet Adam was sixty cubits tall and gradually shortened over time appear to conflict with contemporary scientific data. From a kalâm (Islamic theological) perspective, it is essential to assess whether such khabar-i wâhid (isolated reports) carry definitive religious authority and how they should be interpreted when they seem to contradict empirical evidence. This study presents a kalâm-based evaluation of such narrations, proposing a methodology for understanding their religious significance while situating them within the

* Öğr. Gör. Dr. Samet Yahya BAL, Gümüşhane Üniversitesi, Kelkit Aydın Doğan MYO, yahyabalvethek@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6520-7422>

broader discourse on the religion-science relationship. By doing so, it offers a nuanced examination of claims of conflict between religious texts and scientific knowledge, using the case of Prophet Adam's height as an illustrative example.

Keywords: Theology, Religion, Science, Hadith, Prophet Adam.

1. Giriş

Din ve bilim ilişkisi bağlamında çatışma, bağımsızlık, diyalog ve entegrasyon (uyum) gibi birtakım ilişki şekilleri ele alınırken, bilim ve bilimcilik arasındaki farkı anlamak değerlidir. Zira bilimcilik anlayışı bilimsel verileri ve yorumları âdetâ bir hayat görüşü gibi mutlak otorite olarak görmektedir. Kendi disiplinine ait bilgiyi ve sonuçları fiziksel hatta metafiziksel sınırlar dahi gözetmeden mutlaklaştırmaktadır. Bilim ise daha olgusal verilerle ilgilenip nispeten tarafsız olmaya çalışmakta ve kendi sınırlarını daha iyi idrak etmektedir.¹ Öte yandan bazen ancak dinsel veri ya da yorum olarak nitelendirilebilecek bir sözün kendi sınırlarını aştığı, zemin kayması yaşadığı ve bilimsel disiplinin alanına girdiği hatta haddinden fazla metafizik yorumlar içerdiği de görülmektedir. Bu bağlamda “din ve bilim” arasında olduğu varsayılan çatışmalar din ve bilim adı altında örtük iki metafizik iddianın tartışmasına dönüşebilmektedir.² Bu nedenle tartışılmakta olan bilginin ve ortaya çıkan yargının din ya da bilime olan aidiyetinin gerçekçi ve olgusal olması gerekir. Yoksa dine ya da bilime referans iddiasıyla ortaya atılan iki karşıt bilginin çatışması bizi kör bir tartışma ortamına çekecektir. Ele alınacak konu Hz. Âdem’in boyuyla ilgili hadis rivayetleri olması açısından elbette kelâmî bağlamda rivayetin bilgi değeri, bu tür hadislere nasıl yaklaşılmaması gerektiği, bilimsel bilgi karşısında hadisteki verilerin nasıl konumlandırılacağı ve hadis ilmi açısından rivayetlerin tabiatını konuşmak önem arz etmektedir.

Hadis külliyyatında geçen rivayetlerin; hadis, fıkıh ve kelâm âlimleri tarafından farklı yaklaşımlarla farklı tasniflere tabi tutulduğu görülmektedir. Bununla birlikte aynı ekol içerisinde dahi hadislere yaklaşım tarzının değişiklik arz ettiği bilinmektedir.³ Onların hadisleri senet ve metin açısından değerlendirme şekli ve yaklaşım tarzları hadisin sıhhat derecesi ya da hadisin bilgi değeri taşıyıp taşımadığı gibi tespitlerle sonuçlanmıştır. Öte yandan fıkıh âlimleri hadisleri daha çok içtihad, fetvaya ve haram-helâle konu olacak şekilde ele almışlardır. Bu durum hâliyle bu âlimlerin rivayetlere hadisçiler gibi yaklaşmamasından dolayı daha farklı sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, hadisçilerin mütevâtir olarak kabul ettiği rivayetler fıkıhçılar tarafından meşhur olarak tasnif edilmiştir.⁴ Kelâmcılar ise hadisleri itikada konu olması açısından ele almış, haber-i vâhid ve mütevâtir şeklinde sınıflandırmışlardır. Kelâmî açıdan bu tür rivayetler bilhassa da din-bilim ilişkisine konu oluyorsa hadisin te’vili, mecazı, teşbihi ve benzeri anlama yöntemlerinden hangisinin akıl ve nakil dengesi bağlamında nasıl ele alınacağı önem arz etmektedir.⁵ Bu bağlamda çalışmada Hz. Âdem’in boyuyla ilgili rivayetlerin ne manaya geldiği, nasıl yorumlanması gerektiği ve kelâmî değeri söz konusu edilmiştir.

Hız. Âdem’in boyuyla ilgili rivayetlerin hadis âlimleri arasındaki sıhhat durumu ve nasıl yorumlandığı önemlidir. Zira bu rivayetin hadis ilmi açısından tam olarak ne ifade ettiği ve neye delil teşkil ettiği yani delaletinin ne olduğu bilinmelidir. Kelâmcıların ise bu bağlamda doğrudan kelâmî konular içerisinde haber-i vâhidleri tikel olarak tartışmaları pek gerçekleşen bir durum değildir. Onlar kendi menheçleri açısından bu tür rivayetleri değerlendirirken delil değeri olduğunu gördükleri, kendi metotlarına uyan ve akıl süzgecinden geçen rivayetleri kabul edebilirler. Öte yandan Hız. Âdem’in boyuyla ilgili rivayetlerin Buhârî ve Müslim gibi en sahih hadisleri toplayan kitaplarda yer alması ve modern zamanda bu tür hadislerin bilimle çeliştiği gibi iddialar, bu rivayetlerin kelâmî açıdan değerlendirilme ihtiyacını da gündeme getirmiştir. Bu değerlendirme bir hadisçiden ziyade kelâmcı için özellikle din-bilim ilişkisi ve İslam’ı savunma konumu açısından önemlidir. Ayrıca bu tür hadisler sahih bile olsa hadislerde geçen lafızların ne derece korunduğu, vahyi ve ilahi mesajı ne ölçüde yansıttığı ayrı bir tartışma konusudur. Muhtemelen tüm bu noktalardan ve ihtilaflardan ötürü olsa gerek

¹ Barbour, Ian G., *Bilim ve Din*, Çev. Nebi Mehdiyev-Mübariz Camal, İnsan Yay., İstanbul, 2024, s. 34.

² Zaman, Muntasir, *The Height of Prophet Adam: At the Crossroads of Science & Scripture*, Beacon Books, Oldham, 2022, s. 3-26; Barbour, *Bilim ve Din*, s. 12.

³ Uyar, Ahmet, “Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’y Ekolleri)”, *Bilimname Düşünce Platformu* 2, 2004, s. 41-44.

⁴ Alkan, Arif, “İslâm Âlimlerine Göre Âhâd Haberinin Hüccet Değeri”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1, 2022, s. 195-199.

⁵ Düzgün, Şaban Ali, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/1, 2006, s. 51-62.

kelâmcılar daha çok mütevâtir ya da manen mütevâtir rivayetler üzerinden konuşmayı tercih etmişlerdir. Yine bu tür hadisler güçlü haber-i vâhid kategorisinde hatta manen mütevâtir bile olsa lafızların mutlak olarak korunup korunmadığı ve mefhumlarının mecaza, hakikate, zahire, manevi imgelere ya da te'vile tahmil edilip edilememesi ayrı bir konudur. Bilindiği üzere bu tür bilimle çelişme iddiaları sadece hadislere değil ayetlere de yöneltilen bir itirazdır. Bunun için bu tür metinleri doğrudan reddetmek ya da kabul etmektense, anlamayı hedefleyen metodolojik bir yaklaşım benimsenmelidir.

Nasların anlaşılması ve tespiti açısından farklı ekoller değişik yöntemler izlemişlerdir. Bu çerçevede bu tür metinlere kelâmî açıdan Mu'tezile daha akılcı yaklaşırken, Eş'arî ve Mâtürîdîler ise akıl-nakil bağlamında daha dengeleyici bir yol izlerler. Ehl-i Hadis'in ise bu tür metinlere yaklaşım şeklinin daha literal/nasçı olduğu bilinmektedir.⁶ Örneğin kelâmî te'vil metoduyla bu hadisin, büyük bir insan figürü mü yoksa insanlığın başlangıçtaki azametini dair bir mecaz mı olduğu tartışılabilir. Yani metnin literal anlamını mı, yoksa sembolik boyutunu mu incelemek gerektiği de yine bu bağlamda önem arz etmektedir.⁷

Bilimsel perspektiften bu hadise bakılır ve eğer hadis literal olarak alınıp üzerinde te'vil ve tashih ameliyesi gerçekleştirilmezse bu rivayetteki bilginin; modern biyoloji ve paleontoloji, insanın fiziksel yapısına dair olan bilimsel tespitler ile çeliştiği söylenebilir. Bu durum hâliyle rivayetin bir din-bilim çatışmasına neden olduğu şeklinde anlaşılmakta ve tartışma konusu olmaktadır. Ancak bu tartışmanın gerçekten var olabilmesi için hadisin zahirinden anlaşılan mananın hak, hadisteki lafızların doğruluklarının kesin, mefhumlarının ittifaklı ve hadisin delaletinin tartışmasız olarak kabul edilmesi gerekir. Ayrıca modern bilimsel verinin ise mutlak olarak doğru ve olgusal içerikli olması gerektiği de unutulmamalıdır. Yine bu tür rivayetlerin kelâmî açıdan kesin bilgi değeri taşıyıp taşımadığı da tespit edilmelidir. Bu çalışma kelâmî açıdan haber-i vâhid kategorisinde olan bu tür sahih rivayetlere din-bilim ilişkisi bağlamında nasıl yaklaşılması gerektiğine dair orijinal bir yaklaşım sunmaktadır.

2. Yöntem

Bu çalışmaya konu olan Hz. Âdem'in boyu ve onun zamanla kısalması rivayetinin din-bilim ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi geniş bir doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem kapsamında çalışmaya konu olan birincil kaynaklara ulaşılmış, elde edilen veriler toplanarak gözden geçirilmiş, sorgulanmış ve analizleri gerçekleştirilmiştir.⁸ Bu çalışma kapsamında, çalışmanın temel unsurlarını oluşturan Hz. Âdem'in boyuyla ilgili rivayetler incelenmiş, hadis âlimlerinin bu konuya dair yorumları tespit edilmeye çalışılmış ve hadisi ilgilendiren bilimsel verilere ulaşılarak konu bağlamında onlardan yararlanılmış ve hadisteki bilgi ile kıyaslaması gerçekleştirilmiştir. Öte yandan bu kıyaslamanın sonuçlarının delil değerinin durumu ve bağlayıcılığı İslâm kelâmî açısından tespit edilemeye çalışılmıştır. Doküman analizleri sonucu elde edilen veriler ve yazılı materyaller araştırmanın temel savı olan olgusal bilimsel veriler ile manası ve lafzı sahih olan dini naslar ile çelişmeyeceği iddiası doğrultusunda bir araya getirilmiştir. Bu veriler analiz, inceleme ve değerlendirmeler sonucu irdelenmiştir. Bu değerlendirmeler ve incelemeler mantık kuralları kapsamında (tümevarım, tümdengelim, kıyaslamalı analizler vb.) birbiriyle ilişkilendirilerek yeni veri setlerine ve çıkarımlara varılmıştır. Buradan hareketle araştırmanın başlığı ve iddiası bağlamında birtakım sonuçlar elde edilmiştir.⁹

2.1. Araştırma Etiği

Araştırmanın tamamında bilimsel prensipler ve kurallar göz önünde bulundurulmuş ve etik yönergelere uyulmuştur. Araştırma yapılırken elde edilen veriler uygun bilimsel kurallar ve hassasiyetler eşliğinde

⁶ Barlak, Muzaffer, "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelâm Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri", *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 2016, s. 480-508; Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi: Giriş*, Damla Yay., İstanbul, 1993, s. 19-40, 47-62; Yavuz, Yusuf Şevki, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, 2022, C. 25, s. 196-203.

⁷ Ardoğan, Recep, *Kelâm İliminde Metodoloji*, KLM Yay., Kahramanmaraş, 2022, s. 26-33

⁸ Sak, Ramazan vd., "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1, 2021, s. 227.

⁹ Baltacı, Ali, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 2019, s. 368-388.

aktarılmış ve gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle Hz. Âdem'in boyunun durumu ve bilimsel verilerle kıyaslanması bağlamında tarafsız bir zeminde karşılaştırmalar yapılarak sonuca gidilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Kelâmî Açıdan Bilginin Delil Değeri ve Tasnifi

Kelâm ilminin sistematik ve külli bir yönteminin olduğu söylenebilir. Dolayısıyla problemlerin bu disiplin bağlamında kişiye göre ve yerel çözümleri olamaz. Mesela fıkıhta deliller zannî ve zayıf da olsa zamana ve mekâna göre çeşitlilik arz etmekte ve ferdi özellik kazanabilmektedir. Bu nedenle de şahıslara özel olarak tatbik edilebilmektedir. Ancak evrensel hükümler vermesi gereken kelâm alanında ve asli hükümler sahasında böyle bir tolerans mümkün değildir.

Kelâm disiplini açısından durum böyle iken hadis metodolojisi bağlamında hadis rivayetlerini ele alırken tikel olarak düşünmek daha tutarlı bir yöntemdir. Rivayetleri külliyyen reddetmek ya da kabul etmek şeklinde bir tavra girmek yerine sahih, hasen, zayıf ve mevzu gibi ayrımları yapmak önemlidir. Ayrıca genel olarak mütevâtir ve haber-i vâhid ayrımını yapmak önemli olduğu gibi haber-i vâhidin karineli ve karinesiz olanını da birbirinden ayırmak ve hadis metinlerinin dinin temel prensiplerine, aklın zahirine, tarihi vakalara ve ilmi objektif verilere uygunluğunun kontrolü de önem arz etmektedir.¹⁰ Bu süzgeçlerden geçen bilgi kelâmî açıdan kullanıma daha elverişli hâle gelmiş olur. Rivayetlerin tikel değerleri kelâmî açıdan esasata ait bir mesele olmasa da tercih meselesi olması bağlamında bilgiyi değerli ve fonksiyonel hâle getirebilmektedir.

Dinin usulüne ait akâid konuları iki türlü düşünülebilir. İlki manaya delalet yönünden kesin olup mütevâtir naslarla sabit olan esaslardır. Diğerisi ise tevâtür derecesine ulaşamayan yahut ulaşsa da zan ifade eden naslarla sabit olan ilkelerdir.¹¹ Delaleti zannî olan mütevâtirler ve haber-i vâhidler kati bir aslın eşliğinde ele alınmalıdır.¹² Eğer herhangi bir haber-i vâhidi bilgi ifade eden kesin bir nas konumuna koyarsak, onun karşısına yine zıt bir manada başka bir haber-i vâhid çıktığında iki bilgi ifade eden zıt arasında muhali kabul etmek gerekecektir.¹³ Bu durumda İslam kendi içinde ve naslar çerçevesinde çelişkili ve tutarsız olma gibi bir durumla karşı karşıya kalacaktır. İbn Teymiyye (öl. 728/1328) “İlim ehli olan hiç kimsenin haber-i vâhidi tek başına bilgi ifade eden bir haber türü olarak görmediğini” söylemiştir.¹⁴ Bu bağlamda kelâmcılar ferdi kalan manen mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber-i vâhidleri esas meselelere konu yapmazlar. Bu nedenle kelâmî açıdan metodoloji belirlenirken haberin tasnifi ve değeri kritik öneme sahiptir.

3.2. Mütevâtir Haber

Mütevâtir haber, yalan üzerinde anlaşmaları aklın mümkün olmayan çok sayıda kimsenin aktardığı kesin bilgidir.¹⁵ Mütevâtir haber genelde meşhur taksime göre lafzi ve manevi olarak ikiye ayrılır.¹⁶ Lafzi mütevâtir aynı kelimelerle rivayet edilen haberdur. Bu haber çeşidinde aynı manaya gelen farklı kelimeler kullanılabilir. Manevi mütevâtirde ise farklı anlamdaki kelimeler, lafızlar ancak ortak bir mana ve maksadın nakledilmesi ve öne çıkması söz konusudur.¹⁷ Hanefiler haberi; mütevâtir, meşhur ve âhâd şeklinde sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırma İsâ b. Ebân (öl. 221/836) ile dillendirilmiş, Ebû Zeyd ed-Debûsî (öl. 430/1039) ile şekillenmiş, Ebû Bekr es-Serahsî (öl. 483/1090) ve Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100) ile

¹⁰ Kırbasoğlu, M. Hayri *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1997, s. 261.

¹¹ Kılavuz, Ahmet Saim, “Akaid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1989, C.2, s. 213.

¹² Gırnâti, Şâtîbî İbrahim b. Mûsâ b. M., *Kitâbü'l-Muvâfakât*, Thk. Abdullah Duraz, y.y., Beyrut, 1991, C. 3, s. 16.

¹³ Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Thk. Mahmud el-Hudari-Mahmud M. Kasım, y.y., Kahire, 1965, C. 15, s. 361; Gazzâlî, Ebû Hâmid, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, Thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1413, s. 25-26.

¹⁴ İbn Teymiyye, *el-Akide'tu'l-İsfehâniyye*, Thk. İ. Saidây, y.y., Riyad, 1415, s. 124.

¹⁵ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuhbetu'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, Dâru İhyai't-Turâs el-Arabî, Beyrut t.s., s. 1; Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temimî, *Usûlü'd-dîn*, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul, 1928, s. 12-13; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâli'l-Edilleti fî Usûli'l-tikâd*, Thk. Tlk. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1950, s. 412; Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Thk. Claude Salamé, Dımaşk, y.y., 1990, C. 1, s. 16; Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, TDV Yay., Ankara, 2021, s. 34.

¹⁶ Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Otto Yay., Ankara: 2012, s. 100.

¹⁷ Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Thk. Abdülvehhâb Abdüllatif, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, 1982/1392, C. 2, s. 180.

kemâle erdirilmiştir.¹⁸ Kelâmî açıdan haberler genel olarak mütevâtir ve haber-i vâhid şeklinde tasnif edilmektedir. Bu haber tanımları birtakım değişiklikler arz etse de genel olarak sınırları bellidir. Mütevâtir grubuna çoğu kelâmcı manen mütevâtiri de özellikle metafizik inanç unsurları ve çeşitli konularda bilgi ifade etmesi açısından dâhil etmektedir. Öte yandan haber-i vâhidin durumu, sahihliği ve karinelerle desteklenip desteklenmemesi de ayrıca önemlidir.¹⁹

Hız. Peygamber'e ya da herhangi bir masuma isnat edilen haber yalan ya da doğru olabilir. Haberin doğruluğu, delil oluş düzeyine ve kuvvetine bağlıdır. Doğruluğuna dair ikame edilen deliller fazla olursa sübutu, aksi söz konusu olduğunda ise geçersizliği kabul edilir.²⁰ Yalan olma ihtimali olmayan iki türlü haber vardır: Peygamberlerin verdiği haberler ve mütevâtir haberlerdir.²¹ Peygamberin haberi kesin delil bulunduğu için zorunlu bilgi konumundadır. Peygamberlerden yapılan nakillerin durumu ise hataya açıktır. Zira bu nakillerin doğruluklarının kesin bir delili olmayıp ayrıca onların râvileri masum da değildirler.²² Bunun için haber-i vâhidlere temkinle yaklaşmak gerekmektedir. Yine bu bağlamda mütevâtir haberin de birtakım şartları vardır. Bu haber hatadan korunmuş masumdan gelmeli, râvi bu habere fiziksel olarak şahit olmalı, haber nazar ve istidlal yoluyla elde edilip aktarılmış olmamalı, ciddi bir aktarım düzeyi ve geniş uygulama alanı bulmalıdır.²³

3.3. İslam Düşünce Geleneğinde Haber-i Vâhid: Bilgi Değeri ve Yorumlanması

Haber-i vâhid mütevâtirin şartlarını taşımayan bir haber türüdür.²⁴ Bu haber türü mütevâtir gibi kitlelere mâl olmamış, her tabakada birkaç kişiden yapılan nakillerdir. Haberin peygamberimize ulaşmasında lafız ve mana yönünden birtakım şüpheler mevcuttur.²⁵ Haber-i vâhidin zannî bilgi ifade ettiği kabul edilmekte ve özellikle bu durum râvilerin masum olmaması ve hataya açık olması ile temellendirilmektedir.²⁶ Mütevâtir haberlerde bulunmayan ve sadece bazı râviler tarafından aktarılan haber-i vâhidlerin farklı din ve kültürlerdeki birtakım inanç unsurlarını yansıtabileceği ya da içine sızma olması durumu mümkün olup dikkate alınmalıdır. Öte yandan İslam'ın genel ve açık ilkeleriyle çelişmeyen, isnat açısından da herhangi bir problemi olmayan haber-i vâhidlerin doğrudan reddedilmesi doğru değildir. Ancak böyle bir haberin akide inşasında kullanılabilmesi için zan değil kesin bilgi ifade etmesi gerekir.²⁷ Temel akide konularıyla dinin ana esasları belirlenir. Bu çerçevenin iskeletini yalnızca delaleti açık ve kesin olan muhkem ayetler ve mütevâtir bilgi inşa eder. Bu tarz en temel esaslarda haber-i vâhidlere te'kid ve detaylandırma bağlamında müracaat edilir. Akidenin detaylı meseleleri ise sahih sünnetle sabit olabilir. Bu hadislerin her yönüyle sağlam ve delaleti açık olmalıdır.²⁸

İslam düşünce geleneğinde haber-i vâhidin delil değeri ve kesin bilgi ifade edip etmemesi meselesi farklı şekillerde değerlendirilmiştir. İtikatta haber-i vâhidi kabul edenler, reddedenler ve şartlı kabul edenler şeklinde üç gruptan bahsedilebilir. Davud ez-Zâhiri (öl. 270/883), İbn Hazm (öl. 456/1063), Hâris el- Muhâsibî (öl. 241/855) ve muhaddislerin çoğu haber-i vâhidi inanç konularında delil olarak kabul ederler.²⁹ Eş'arîlerin çoğunluğu, Mu'tezile, Hâriciyye, Mâtürîdiyye, Hanefiler, Şâfiîler ve Mâlikîler haber-i vâhidin itikatta delil

¹⁸ Fenârî, Muhammed b. Hamza Molla, *Füsûlû'l-bedâyi' fî usûli's-şerâ'i*, Thk. Muhammed Hasen, Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1428/2006, C. 2, s. 243; Bayraktutan, Osman, "Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11, 2019, s. 102.

¹⁹ Erdemci, Cemalettin, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006), 161-166; Mustafa Selim Yılmaz, "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1, 2018, s. 206-219; Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, Trc. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., İstanbul, 2018, s. 61-62.

²⁰ Bâkîllânî, Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. et-Tayyib, *Kitabu't-Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*, y.y., Beyrut 1987, s. 436-440.

²¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 59-60.

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 61.

²³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 62; Yılmaz, "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri", s. 217-218; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 412-413.

²⁴ İbn Hacer, Nuhbetü'l-Fiker, s. 4-8; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 417; Tahhan, Mahmud, *Yeni Hadis Usulü (Teyisiru Mustalahi'l-Hadis)*, Çev. Cemal Ağırman, Sivas: Ragbet Yay., Sivas, 1999, s. 33.

²⁵ Koçkuzu, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yayınları, Ankara, 1988, s. 81.

²⁶ Duğaym, Semih, *Mustalahâtü İlmi'l-Kelâmî'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Lübnan, Beyrut, 1998, s. 2, s. 1109.

²⁷ Aydın, "Akide İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri", 80.

²⁸ Karadavi, Yusuf, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, Çev. Özcan Hıdır, Nida Yay., İstanbul, 2001, s. 121.

²⁹ Coşkun, İbrahim, "Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil": "Usulu'd-Din'de Haber-i Vahid'in Delil Sayılması", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, İslami İlimler Dergisi Yay., Çorum, 2007, s. 145.

olmayacağını ve bilgi ifade etmediğini söylerler.³⁰ Son gruptaki âlimler haber-i vahidin belli şartlar çerçevesinde ve karineler eşliğinde kullanılabileceğini, bilgi ifade edip delil olabileceğini söylemektedirler. Bunlar: “İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî (öl. 643/1245), Ebû Zekeriyâ en-Nevevî (öl. 676/1277), İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve Ebû’l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) Ebû İshâk İbrâhîm en-Nazzâm (öl. 231/845) ve Ebû’l-Hasen Seyfüddîn el-Âmîdî (öl. 631/1233)’dir. Bunlar başka adil râvi ve doğru haberle desteklenmek, ashab arasında yaygın olmak ve Kur’an’ın açık naslarına uygunluk gibi karinelerle haber-i vâhidin bilgi ifade edebileceğini düşünmüşlerdir.³¹ Bu bağlamda en bilinen okulların kurucuları ve en önemli takipçilerini ve bazı bilginleri incelemek yararlı olacaktır.

Ebû’l-Hasen el-Eş’arî (öl. 324/935-36) *el-İbâne* isimli eserinde birçok haber-i vâhid formundaki rivayeti kullanmıştır. Allah’ın görülmesi, Kur’an’ın mahlûk olmadığı, Allah’ın arşa istivası, kader, şefaat, havz ve kabir azabı gibi birçok konuda hadislerden istidlal etmiştir. Bu bağlamda o, “sahih hadisleri ve sika râvileri kabul ederiz” demiştir. Özetle belli şartlarla birlikte Eş’arî itikadi konuları temellendirmede ve detaylandırmada hadisleri bilgi ifade etmesi bağlamında kullanmıştır.³² Eş’arîler, genel olarak haber-i vâhidî sahih ve kuvvetli olmak şartıyla lafızlarının farklılığından sarfi nazar ederek bir mesele ve hüküm hakkındaki haber-i vâhidlerin ortak manasını itikadi meselelerde bilgi ifade eden delil olarak kullanmışlardır. Örneğin kabir hayatının varlığına delalet ve işaret eden onlarca rivayetin bulunması ve kabir hayatının hak olduğu hükmünün verilmesi gibi.³³ Eş’arî’nin bu bağlamda havz ile ilgili rivayetleri toplayarak bir kelâm eseri telif ettiği bilinmektedir.³⁴ Ebû Bekr el-Bâkılânî (öl. 403/1013) haber-i vâhidlerin ortak hükümlerini ifade eden kabir azabı, münker-nekir sorgusu, sırat, mizan ve şefaat gibi birçok hadisin aynı ortak noktaya parmak bastığı konu ve hususlara iman etmenin vacip olduğunu söylemektedir.³⁵

Eş’arî’nin hadislere yaklaşımı ve yorumlama şekli ele aldığımız mesele açısından önemlidir. O hadisleri ele alırken hakiki anlamı önceleme, mecazi tercih etme, cem-te’life başvurma, tevakkuf etme ve akli delilleri kullanarak te’vile yönelme gibi anlama yöntemlerini hadisler üzerinde uygulamıştır.³⁶ Örneğin, boynuzlu koç ile boynuzsuz koç arasındaki hakların görüleceği rivayeti hakkında Nevevî (öl. 676/1277) bu olgunun hayvanların ahirette diriltilmek suretiyle bizzat gerçekleşeceğini söylerken,³⁷ Eş’arî bu hadisi lafzi ve literal olarak yorumlamak yerine alegorik ve temsili olduğunu düşünmekte ve hadisi her hak sahibine hakkının verileceği ve mazlumun hakkının zalimden alınacağı şeklinde yorumlamıştır. Zira bu hayvanlar için gerçek anlamda bir mükellefiyet olmadığı için cezalandırma ve hak intikalinin gerçekleşmesi hayvanlar arasında mümkün değildir.³⁸ Eş’arî bu hadisi yorumlarken aslında karineler bağlamında hakiki anlamı değil mecazi tercih etmiştir. Oysa bu rivayet birçok muhaddis tarafından literal anlamıyla kabul edilerek nakledilmiştir.³⁹

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944) haber-i vâhidin kesin deliller ile kıyaslanarak kullanılması gerektiğini söyler.⁴⁰ Mâtürîdî’ye göre haber-i vâhid daha çok kıyas ve içtihadı açık konuların uygulama alanı olan ameli alanlarda kullanılmalıdır. Ona göre haber-i vâhide râvilerin durumlarını inceledikten ve haberin içeriğini inceden inceye analiz ettikten sonra kesin delillerle; delaleten ve sübuten sabit ve açık naslarla mukayese etmek ve ona göre işlem yapmak gerekir. Bu işlemin ardından bu tür naslara güvenilebilir. İtikadi

³⁰ Coşkun, “Hz. Muhammed’in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil”: “Usulu’d-Din”de Haber-i Vahid’in Delil Sayılması”, s. 146-147; Bağdâdî, *Usûlu’d-Din*, s. 19; İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, y.y.: Kahire, 1984, C.1, s. 112.

³¹ Coşkun, “Hz. Muhammed’in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil”: “Usulu’d-Din”de Haber-i Vahid’in Delil Sayılması”, s. 146-147; Aydın, “Akide İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri”, s. 89.

³² Demirci, Kadir, “Eş’arî’de hadis ve sünnet-el-İbâne örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2, 2010, s. 61-63.

³³ Babirtî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Babirtî, *Şerhu el-Akâidetü’t-Tahaviyye*, Thk. Abdusselam b. Abdülhadi Şennar, Darü’l-Beyrutî, Beyrut, 1430/2009, s. 115.

³⁴ Eş’arî, *el-Luma’ fî’r-Reddi ala Ehli’z-Ziyeğive’l-Bide’*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1971; bkz. *İstihsanu’l-Havd fî İlmi’l-Kelâm*.

³⁵ Bakıllânî, Ebu Bekir b. et-Tîb, *el-İnsâf fima Yecibu İ’tikaduhu vela Yecuzu’l-Cehlü bihi*, Thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Mektebetu’l-Hancı, Kahire, 1413/1993, s. 51.

³⁶ Ural, Cemal, “İmam Eş’arî’nin Hadis Yorumculuğu Kelâmî Hadisler Özelinde”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2, 2021, s. 267.

³⁷ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc*, el-Matbaatu’l-Mısriyye, y.y., 1348/1929, C. 16, s. 136.

³⁸ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nisâbü’rî, *Mücerredü makâlâtü’ş-şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, Thk. Daniel Gimaret Dâru’l-Meşrik, Bayrut, s. 1987, s. 145.

³⁹ Müslim, “Birr ve Silâ”, 60; Tirmizî, “Sıfatu’l-Kıyâme”, 2; İbn Hanbel, *Müsned*, C. 12, s. 137.

⁴⁰ Coşkun, “Hz. Muhammed’in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil”: “Usulu’d-Din”de Haber-i Vahid’in Delil Sayılması”, s. 146-147; Bağdâdî, *Usûlu’d-Din*, s. 19.

alanın inşasında ise Kitap ve mütevâtir haberler kullanılmalıdır.⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*'ta 6-7 kişinin haberini âhâd kabul edip hata olma ihtimali olmasına rağmen özellikle amelde delil olacağını vurgulamıştır.⁴² Mâtürîdî kelâmcısı ve Hanefî fakihî Pezdevî de Mâtürîdî ile benzer görüşleri dile getirir. Pezdevî haber-i vâhidi bir, iki ya da daha fazla kimse tarafından nakledilen haber şeklinde tanımladıktan sonra kendi mezhebinin görüşünü: “Bize göre haber-i vâhid ameli gerektirir, ancak yakînî bilgi ifade etmez” diye tanımlar. Ayrıca o da tek başına haber-i vâhidin itikatta delil olamayacağını ifade eder.⁴³ Mâtürîdî mütekellim Ebû'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115)'ye göre mucizeyle desteklenmiş haber ve mütevâtir haber kesin ilim ifade eder ve yalan ona karışamaz. Ancak ona göre haber-i vâhid tek başına ilim ve kesin bilgi ifade edecek yeterlilikte değildir.⁴⁴ Mâtürîdîler her birisi âhâd haber de olsa kadr-i müsterek bağlamında ortak bir mananın ya da hükmün bu haberlerin toplamından hâsıl olmasını, manevî tevâtür derecesinde bilgi ifade edecek ölçüde kuvvetli kabul etmişlerdir.⁴⁵

Mu'tezilî bilginler genel olarak haber-i vâhidi kabul etmemişlerdir. Onlara göre muhaddisler senede önem verdiği kadar metine önem vermemiş, dirayete ve akla muhalefet etmişlerdir. Ayrıca hadis ricalinden birçoğunun Mücessime, Müşebbihe ve Haşeviyye'ye meylettiğini iddia etmişlerdir.⁴⁶ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât (öl. 300/913) ve Kâdî Abdulcebbar'a göre haber-i vâhidlerin bir kısmında cebr ve teşbih içeren yüce Allah'ın ulûhiyetine yakışmayan nitelemeler bulunmaktadır.⁴⁷ Bu nedenle Mu'tezile genel olarak cebr, teşbih, büyük günah sahibine şefaât vb. konuları, akla aykırı içerik barındıran haber-i vâhidleri reddetmiş ya da te'vil etmişlerdir. Ancak kendi kabullerine uygun olması hâlinde haber-i vâhidi kullanmaktan da geri durmamışlardır.⁴⁸

Kelâm literatürünün klasiklerinden olan *Şerhu'l-Mevâkıf* yazarı Seyyid Şerif Cürcânî (öl. 816/1413)'ye göre âhâd haber zan ifade eder. Şayet âhâd haber kesin bilgi ile çelişirse âhâd habere itibar edilmez.⁴⁹ Ancak ona göre karinelerle desteklenmiş olan âhâd haber bilgi ifade eder.⁵⁰ Cürcânî, mezkûr eserinde birçok âhâd haberi yani hadisi kullanmıştır. Müellifin eserde 124 hadis kullandığı ve bu hadislerin neredeyse tamamına yakınının ilâhiyât ve sem'îyyât konularını ele alırken sevk ettiği görülmektedir.⁵¹ Kelâmcıların rivayetleri ele alırken hadisçilerden farklı davranması gayet normaldir. Zira bir kelâmcı sözün değerini, ifade ettiği manayı, kendi fikrine olan desteğini ve akli olarak kendi iddiasına olan katkısını önemser. Ayrıca kelâmcıların bu tarz âhâd haberleri daha çok haberi konularda yani ilâhiyât ve sem'îyyâtta kullanması kendi içinde tutarlıdır. Zira bu alanlar daha gaybi olup aklın işlevselliğinin kısmen dışında kalmaktadır. Öyle ki sem'îyyât konularından olan kabir hayatı ve azabı gibi konularda Mu'tezilî âlimler dahi bu rivayetleri delil olarak kullanmışlardır.⁵² Âhâd haberlerin çoğalmasi sonucu aynı neticeye ve hükme parmak basan mananın müsterek hâle gelmesi birleşen ortak manayı tevâtür seviyesine taşıyabilir. Nitekim Cürcânî Kur'an dışı mucizeleri⁵³ ve kabir azabı⁵⁴ gibi konuları bu bağlamda ele almıştır.

Kelâmcıların çoğunun haber-i vâhide olan yaklaşımlarının hadiste otorite olan kimselerle örtüştüğü de görülmektedir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî ve birçok meşhur müellifin ve hadis kitabının tavrının, rivayetlerin sabit ve sahih olması ve birçok âhâd haberin birleşmesi durumunda o haberin manen mütevâtir

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 61-62; Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, MÜİFY, İstanbul, 1998, s. 87.

⁴² Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, C.4, s. 102.

⁴³ Buhârî, Abdülazîz, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*, Dersaadet, İstanbul, 1308, C. 2, s. 370.

⁴⁴ Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tebîrâtü'l-Edille fî usûli'd-dîn*, Thk. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 26.

⁴⁵ Tuğlu, Nuri, “Mâtürîdîliğin Hadis Anlayışı”, *Milel ve Nihal* 7/2, 2010, s. 133.

⁴⁶ Subhî, Ahmed Mahmûd, *Fî 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fî usûli'd-dîn: Eş'ariyye, Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1985, C. 1, s. 229.

⁴⁷ el-Hayyât, Ebû'l-Hüseyn, *el-İntisar*, Thk. Niberc, y.y., Dimaşk, 1986, s. 230, 231; Abdülcebbar, Kâdî, *Şerhu'l-Uşûli'l-İslâm*, Thk. Ahmed b. el-Hüseyn, y.y., Kahire, 1988, s. 188.

⁴⁸ Korkmazgöz, Rıza, “Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1, 2018, s. 245.

⁴⁹ Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, C.8, s. 275.

⁵⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, C.8, s. 275.

⁵¹ Kalaç, Ridvan-Hayrullah Engin, “Kelâm Eserlerinde Hadis Kullanımı: el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ı Örneği”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 6/11, 2020, s. 403-428.

⁵² Akın, Murat, “Mu'tezileye Göre Kabir Azabı”, *Diyanet İlmi Dergi*, 4, 2017, s. 124.

⁵³ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, C. 8, s. 275.

⁵⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, C. 8, s. 347.

olacağı yönündedir.⁵⁵ Çok sayıda haber-i vâhidin bir araya gelmesi ile teorik olarak çok sayıda kıldan örülen ipin kuvvet kazanması gibi kuvvet kazanıp bilgi ifade edecek duruma gelmesi mümkündür.⁵⁶ Yine de bu rivayetlerin metin ya da senet açısından kusursuz olmadığına dikkat etmek gerekir. Ayrıca bir haberin tevâtür seviyesine çıkmasına rağmen metin içerisine lafzen tevâtür olmadığı takdirde birtakım yanlış şeylerin ve hatalı lafızların girmesinin muhtemel olduğu unutulmamalıdır. Ancak ideal ve belli şartlarda bilgi sahibi ve doğru sözlü olan iki kişinin haberi, bilgi ifade edebilir. Haber-i vâhide iktiran eden karinelerle birlikte doğruluğuna hükmedilebilir.⁵⁷

Son dönemin önemli âlimlerinden Muhammed Zâhid el-Kevserî haber-i vâhidin zan ifade ettiğini kabul etmekle birlikte, bu bilgi ile amel edilebileceğini ve itikadın bir nevi kalbin ameli olduğunu savunur. Ayrıca ona göre bir bilginin zannî olması hiçbir değer taşımadığı anlamına gelmez. Öte yandan Kevserî karinlerle desteklenmiş haber-i vâhidin itikadi konularda delil olabileceğini ve bilgi ifade edeceğini söyler. Kevserî'ye göre İslam literatürüne bakıldığında bilhassa kelâm kitaplarında sahih haberlerin itikadi bir değer taşıyacak şekilde tasnif edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bir haberin kesinlik ifade etmemesi onun itikadi ve ameli konularda delil olarak kullanılamayacağı anlamına gelmez. Zannî bilgi de bu bağlamda kullanışa elverişli ve değerli olabilir.⁵⁸ Yine son dönem kelâmcılarından olan Abdüllatif Harpûtî de itikadi meselelerde sünneti delil olarak kullanmış ve birtakım itikat esaslarını sahih hadislerle desteklemiştir. Aktardığı rivayetlerin mütevâtir ya da meşhur olmasına da ayrıca özen göstermiştir. Mütevâtir rivayetlerin reddedilmesini ise bid'at olarak görmüştür. Tercih ettiği görüşler bağlamında bazen âhâd haberlere de yer vermiştir. İtikadi esasları açıklaması bağlamında ise Harpûtî'nin sünnetten getirdiği delillerin belirleyici olduğu söylenebilir.⁵⁹

İslam düşünce tarihinde Zahirilerden az bir kesim dışında haber-i vâhidin itikatta mutlak delil değerini kabul eden olmadığı gibi, öte yandan uygulamaya bakıldığında ise haber-i vâhidin delil değerini mutlak olarak reddeden de olmamıştır. Kelâmcıların bir bölümü karine ve delillerle desteklenmiş haber-i vâhidin kesin delil olacağını söylerken, büyük çoğunluğu ise zannî bilgi ifade ettiğini temel itikat konularında tek başına delil değeri taşımadığını söylemişlerdir. Ancak temel itikat meselelerinin desteklenmesi ve açıklanması sadedinde haber-i vâhidlerin yoğun bir şekilde kullanıldığı da görülmektedir. Zira kelâmcıların büyük çoğunluğu manevi tevâtür kavramını kabul etmiş ve güçlü haber-i vâhidlere bu bağlamda yaklaşımlardır. Bu sebeple bu tür haberler kelâm kitaplarına girerek temel meselelerle birlikte ele alınmıştır. Dolayısıyla bir bilgi haber-i vâhid sınıfına giriyor diye doğrudan reddetmek doğru bir tavır değildir. Bu tutum Hz. Peygamberin (a.s.m) din sahasına dair söylediği birçok sahih hadisi bir çırpıda yok saymak anlamına gelir. Dolayısıyla sıhhat ve kelâmî tenkit usulü çerçevesinde akidenin esas konularını teyit ve tavih sadedinde haber-i vâhidlerin kullanılması daha tutarlıdır. Bu tür rivayetlerin sıhhat tespitinin yapılması, râvilerin güvenilirliği, senedin ve metnin illetlerden ari olması önemli olduğu gibi kesin akli deliller ve Kur'an'a uygunluk; tarihi ve bilimsel gerçeklerle İslam'ın temel ilkelerine aykırılık arz etmemesi çok önemlidir.⁶⁰ Nihai olarak haber-i vâhidleri topluca reddetmek ya da kabul etmek yerine şartlı olarak haber-i vâhidin durumunu belli bir usul çerçevesinde değerlendirerek karar vermek daha isabetli görünmektedir.⁶¹ Haber-i vâhidlerin isnadı sahih ve metni akla aykırı değilse bilgi değeri mutlak olmaksızın amel gerektirir.⁶² Haber-i vâhidler bağlamında râvinin hata ve yanılma ihtimalinden dolayı bu tür haberlerin zorunlu bilgi ifade etmediği de söylenmelidir. Bu tür haberlerle amel edilebilmesi için delilin doğruluğunun ağırlık kazanması gerekir.⁶³

⁵⁵ İbn Hacer, Ahmed b. Ali Askalanî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, Thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhayli Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad, 2008, s. 48-49; Aliyyü'l-Kârî, Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker, s. 189.

⁵⁶ Teftâzânî, Sa'düddin, *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi* (Şerhu'l-Akaid), Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 9.

⁵⁷ İbn Teymiyye, el-Cevâbu's-Sahih Limen Beddele Dîne'l-Mesih, Thk. Heyet, y.y., Riyad, 1414, C.6, s. 481.

⁵⁸ Özşenel, Mehmet, "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî'nin Konuya Bakışı", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 37, 2014, s. 181-183.

⁵⁹ Yıldırım, Esra, "Abdüllatif Harpûtî'nin İtikadi Konularda Sünnete Başvurma Yöntemi", *Journal of Academic Social Science Studies* 17/100 2024, s. 253.

⁶⁰ Korkmazgöz, "Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri", s. 254-258.

⁶¹ Aydın, Hüseyin, "Akide İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri", *EKEV Akademi Dergisi* 15, 2003, s. 69.

⁶² Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Dârul-Âfâku'l-Cedide, Beyrut, 1977, s. 121.

⁶³ Serahsî, Ebû Bekr, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefael-Afganî, y.y., Beyrut, 1973, C. 1, s. 112.

3.4. Metnin Analizi ve Değerlendirme

Hız. Âdem'in boyuyla ilgili rivayetler incelendiğinde onun 60 zira⁶⁴ oluşu bilgisi, ilgili hadis varyantlarının sadece bir bölümünü oluşturmaktadır.⁶⁵ Rivayetin tamamı şöyledir: “Yüce Allah, Âdem'i kendi sureti üzere düzgün ve mükemmel olarak yarattı. Boyu 60 zira' kadardı. Allah ona 'haydi şurada oturan meleklerin yanına git ve onlara selâm ver' ve onların senin selâmını nasıl karşıladıklarını dinle! Çünkü hem senin hem de senden sonraki zürriyetinin selâmlaşması bu şekilde olacaktır' dedi. Bunun üzerine Âdem Meleklerle, 'es-Selâmü aleyküm' dedi. Onlar da, 'es-Selâmü aleyke ve rahmetullah' diyerek, selâmlarına “ve rahmetullah” duasını ziyâde ederek karşılık verdiler. Cennete girecek olan herkes, Âdem'in (ilk yaratıldığında sahip olduğu mükemmel) suretine uygun olarak girecektir. Âdem'in torunları, şimdiye kadar onun güzelliğinden birer parçayı kaybetmiştir. Nihâyet bu eksiliş şimdi (Muhammed ümmetinde) sona erdi”⁶⁶

Bu rivayeti Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (öl. 256/870), Ebû'l-Hüseyn Müslim el-Kuşeyrî (öl. 261/875), Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Ebû Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (öl. 516/1122) gibi bir kısım hadis bilginleri: “...Cennete girecek olan herkes, Âdem'in suretine ve vücut ölçülerine benzer bir şekilde, uzunluğu 60 zira' olacaktır...” ziyadesiyle nakleder.⁶⁷ Başka rivayetlerde de ehl-i cennetin özellikleri serd edilirken: “Cennete Âdem'in yaradılışı üzere kılsız, sakalsız, beyaz, dalgalı saçlı, sürmeli gözlü, otuz üç yaşında ve altmış zira' boyunda olarak girerler” şeklinde bir nakil vardır.⁶⁸ Bu ve buna benzer rivayetlerin tümü birlikte ele alındığında Hız. Âdem'in boyuyla ilgili bilginin, cennetteki özellikler bağlamında ele alınması gerektiği ve insanoğlunun cennetteki farklı özellikler bütününe bir parçası olduğu ve dolayısıyla cennet hayatındaki insani nitelikleri betimlediği söylenebilir.⁶⁹ Bazı hadisçiler ise rivayetlerin Hız. Âdem'in bedeni ve boyu ile ilgili kısmının hatalı ve sağlam olmadığına Ebû İshâk Kâ'b el-Yemânî (öl. 32/652-53) ve Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) gibi şahısların Tevrat temelli birtakım haberleri türünden olduğunu düşünmüşlerdir. Zira söz konusu boy ölçüleri normal insan boyunun çok ötesindedir.⁷⁰ Bu durum fitrat dini olan İslam'ın temel prensipleri ile örtüşmemekte olup başka kültürlerden bir sızmaya işaret etmektedir. Öte yandan aslında boy ve küçülme meselesini cennet hayatına dair olağanüstü şartları temsil eden alegorik birtakım anlatılar olarak düşünmek ve hadisin devamındaki ifadelerin ise dünya hayatına işaret ettiğini söylemek de makuldür. Söz konusu rivayetin, doğrudan yeryüzündeki insan türünün fiziksel özellikleri bağlamında ele alınması, rivayetteki lafızların olağan dışı ve abartılı bulunduğu gerekçesiyle bazı âlimler tarafından mitolojik unsurlarla benzeştirilerek reddedilmesine zemin hazırlamış olabilir.

Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), Hız. Âdem'in boyuna ve sonradan kısaldığına dair rivayetlerin doğru olmadığını bu bilginin Süryânî eserlerde kayıtlı olduğunu zikreder.⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî de sahih hadiste 60 zira' ifadesinin geçtiğine ancak boyun sonradan kısaldığına dair geçerli ve yeterli bir delil olmadığını söyler.⁷² Bu rivayet her ne kadar Buhârî, Müslim, Müsned, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân (öl. 354/965)'nın sahihinde geçiyor olsa da râvilerin bu rivayetin lafızlarında hata yapması mümkündür. Râvilerin özellikle 60 zira' ve boyun giderek küçülmesi bölümünde hata yaptığını ve bazı sika olmayan râvilerin bu

⁶⁴ Yaklaşık 28-30 metreye tekâbül etmektedir.

⁶⁵ el-Buhârî, Ebû Abdillah İsmail b. İbrahim el-Cu'fi. *Sahihu'l-Buhârî*, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 2002, Ehâdisu'l-Enbiya, 1; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî. *Sahih*, y.y., İstanbul, 1992, “Cenne”, 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001), C. 13, s. 504; el-Bezzar, Ebû Bekr, el-Bahrû'z-Zehhar-Müsnedü'l-Bezzar, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Beyrut, 1988, C.15, s. 163; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî. *Sahihu İbn Hibban*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988, C.14, s.33.

⁶⁶ Buhârî, “Ehâdisu'l-Enbiya”, 1; Müslim, “Cenne”, 28; Ahmed b. Hanbel, C.13, s. 504; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru ihyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1988, C.1, s. 98.

⁶⁷ Buhârî, “Ehâdisu'l-Enbiya”, 1; Müslim, “Cenne”; Ahmed b. Hanbel, C. 13, s. 504; Müslim, “Cenne”, 28; el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ, *Şerhu's-Sünne*, y.y., Dimaşk-Beyrut, 1983, C.15, s. 254.

⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, Ebû bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-hadis ve'l-âsar*, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1988, C.7, s. 35; Ahmed b. Hanbel, C. 13, s. 315; et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû'l-Kâsım, *el-Mu'cemu's-Sağır*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1985, C. 2, s. 75.

⁶⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, Thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfer, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1999, s. 321.

⁷⁰ İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan el-Ensârî el-İsbahânî, *Müşkilü'l-hadis ve Beyânuhu*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1985, s. 55.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi tarihi'l-ümmi ve'l-mülûk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, C.1, s. 202.

⁷² İbn Hacer, Hâfiz Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî alâ Sahihi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1959, C.6, s. 367.

zincirde var olduğunu iddia edenler olmuştur. Ayrıca hadisteki bilgilerde hata yapılmadığı düşünülse bile bu anlatım tarzının cennete özel ya da mecazi olma ihtimali de çok fazladır. Öte yandan hadisin boya dair kısımları Hz. Âdem'in bedeniyle ilgili ölçü ve rakamların onun manevi yüceliğini ifade ettiği şeklinde de yorumlanmıştır.⁷³ Bu ölçü ve rakamlar onun uzun ömürlü⁷⁴, değerli ve güçlü olmasından kinaye olması da mümkündür.⁷⁵

Bu hadisin anlaşılmasına ve sıhhatine dair İslam'ın kendi içindeki veriler bütünlüğü ve İslam tarihi bağlamında da bir değerlendirme yapmak mümkündür. İslam tarihi açısından şüphesiz en eski mabet ve tarihi eser Kâbe'dir. Farklı zamanlarda tahrip olsa da kaideleriyle birlikte yerinin ve boyutlarının muhafaza edildiği söylenebilir. Bu yapının tarihi Hz. Âdem'e kadar uzanmaktadır. “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir. Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.”⁷⁶ “İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu: “Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin.”⁷⁷ Bu ayetler bağlamında Kâbe'nin insanlık tarihi kadar eski olduğu ve insanlık için kurulan ilk mabet olduğu söylenebilir.⁷⁸ Bazı hadis rivayetlerinde de Hz. Peygamber (a.s.m)'a sorulan yeryüzünün ilk mescidi sorusuna “Mescidü'l-Harâm” yanıtını verdiği görülür.⁷⁹ Yine başka bir rivayet şöyledir: “Allah Cebrâil'i, Kâbe'yi bina etmelerini emretmesi için Âdem ve Havvâ'ya gönderdi. Âdem Kâbe'yi bina ettikten sonra ise onu tavaf etmeleri emredildi ve ‘Sen ilk insansın, bu da insanlar için bina edilen ilk beyt!’ denildi.”⁸⁰ Bu verilerle birlikte Kâbe'nin fiziksel ölçüleri nazara alınmalıdır. Kâbe'nin içinde bulunduğu alan yaklaşık 145 metre karelik bir alandır. Duvar uzunlukları 10-12 metre ve yüksekliği 15 metredir.⁸¹ Dolayısıyla 28-30 metre boyundaki Hz. Âdem için bu mescit sınırları ve Kâbe'nin boyu makul değildir. Kâbe ve mescit sınırlarında birtakım değişimler olsa bile bu boyutlar takriben günümüz insanının boyutlarıyla uyumlu görünmektedir. Hz. Âdem'in boyu 28-30 metre civarında olsaydı bu mescit boyutları ve Kâbe'nin çok daha büyük ölçülerde olması gerekirdi.

Tarihte yaşayan Kur'an'ın da mevzu bahis yaptığı ve hakkında bilgi verilen Âd kavmi gibi toplulukların iri, cüsseli ve güçlü olduğu bilinmektedir. Eğer insan türü için tedrici bir küçülme söz konusu olsaydı Kur'an'ın bu nakli tutarsız olabilirdi. Yani eski insanların bu bağlamda zaten iri cüsseli olduğuna dair net bir bilgi varken bu göndermeler anlamsız hâle gelirdi.⁸² Tabi buradaki ifadeler kendi zamanındaki insanlara göre iri cüsseliydi şeklinde de anlaşılabilir. Ancak bütünlük açısından ilk yorum daha tutarlı görülmektedir. Tarihçi ve sosyolog İbn Haldûn (öl. 808/1406) eski kavimlerin olağandışı büyüklüklerde olduğunun doğru olmadığını dile getirir. Bazı devasa tarihi eserler için o günün ilim, geometri ve makinelerinin yardımıyla yapıldığını söyler. Ona göre bazı kıssacılar Âd, Semûd ve Amâlîka kavimleri için birçok yalan haber uydurmuşlardır. Hâlbuki Semûd kavminin taşları oyarak yaptıkları evler bugün mevcuttur. Bu evlerin Semûd kavmine ait oldukları sahih hadislerle sabit olmuş olup hacim ve büyüklükleri normal insan boyutlarıyla uyumludur.⁸³ Bu veriler bağlamında hadisin anlaşılması, te'vil edilmesi ve bütüncül bakışla sıhhat tespiti yapılması şarttır.

Hadislerin sıhhat tespiti yapılırken hangi kriterin merkeze alınacağı tartışma konusu olagelmıştır. Kimi âlim hadis imamları arasında şöhret bulmayı, kimisi hadisle amel edilmiş olmasını, kimisi de kitap merkezli

⁷³ el-Kastallânî, Ahmed b. Muahmmmed, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Dâru'l-İhyâ, Beyrut, t.s., C.9, s. 130; Bennâ, Ahmed Abdurrahman, *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertibi Müsnedi'l-İmam Ahmed eş-Şeybânî*, Beyrut: Dâru'l-İhyâ, t.s., C.19, s. 232.

⁷⁴ el-Bennâ, *el-Fethu'r-Rabbânî*, C. 20, s. 28-29.

⁷⁵ Bedir, Ahmet-Arif Sarsılmaz, “Hz. Âdem'in Boyu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4,1998, s. 133.

⁷⁶ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2020, Âl-i İmrân 3/96-97.

⁷⁷ Bakara 2/127.

⁷⁸ Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.s., C.1, s. 410.

⁷⁹ Buhârî, “Ehâdisi'l-Enbiyâ”, 39; İbn Mâce, “Mesâcid”, 7; Nesâî, “Mesâcid”, 3; Ahmed b. Hanbel, C.35, s. 310; İbn Hibban, C.4, s.475.

⁸⁰ Beyhakî, Ebû Bekir, *Delâilü'n-Nübüvveti ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi's-Serîa*, Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, C.2, s.45; İbn Kesîr, C.1, s. 102.

⁸¹ Ünal, Sadettin, “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2001, C. 24, s. 14-20.

⁸² Gördük, Yunus Emre, “Hz. Âdem'in Boyu ile İlgili Rivayetler Üzerine”, *EKEV Akademi Dergisi* 56, 2013, s. 128.

⁸³ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî, *Dîvanu'l-mübtedei ve'l-haber fî tarihi'l-Arabi ve'l-Berberi ve men âse rehîm zevi'l-şe'ni'l-ekber*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, C.2, s. 227-230.

sahihlik tespitini öncelemiştir. Birtakım âlimler ise bir hadisin sahihliğinin ancak senet ve ricalinin tetkikiyle ve metnin detaylı analizi ile bilineceğini söylemişlerdir.⁸⁴ Bizim de tercih ettiğimiz görüş budur. Zira bu tespit meselesi tikel bir iştir. Öyle ki muhakkik hadis âlimleri nazarında önceki asırlarda sıhhatine hükmedilmiş hadisler dahi müdahil olmama kabul görmemiş ve hadisler özel olarak incelemeye tabi tutulmuştur.⁸⁵ Bu bağlamda sahiheynin ilim ifade etmesi meselesi dahi tartışılmıştır. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (öl. 643/1245) ve bazı âlimler bu iki eserin içerisindeki bilgilerin yakînî ilim ifade ettiklerini iddia etseler de bazı âlimler bu görüşe muhalefet etmişlerdir. Onlara göre Buhârî ve Müslim rivayeti de olsa mütevâtir olmadıkça hadisler zan ifade eder. Ümmetin bu iki eseri kabulü, bu eserdeki rivayetlerin ameli gerektirmesi hususundadır.⁸⁶ Ayrıca hadislerin sıhhatine dair söz söyleme içtihadının mümkün ve muhtemel olduğu da ifade edilmiştir. Hadisler üzerinde yapılan modern çalışmalar da daha çok bu fikri desteklemektedir.⁸⁷ Temel hadis kaynaklarındaki metinlerin orijinal hâlini ne derece muhafaza ettiği ve bilhassa lafızların sıhhatinin tespiti ayrıca önemli bir meseledir. Bu bağlamda ehl-i re'yin ve kelâmcıların eleştirileri ayrıca hadisçilerin birbirlerine yönelttikleri özeleştiriler mühimdir.⁸⁸ Hadisçilerin dahi kendi arasında hadis metnindeki kusur ve hataları tespit etmede farklı yöntemleri vardır. Hadis metnine dair maktûb, müdrec ve muharref gibi değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda hadisi Kur'an, akıl, meşhur sünnet ve icmâ gibi asıllara arz etmek bir gerekliliktir.⁸⁹

Hiz. Âdem'in boyuyla ilgili farklı rivayetlerden özellikle Buhârî ve Müslim'in naklettikleri her ne kadar senet ve metin açısından modern zamanda tenkide uğramış olsa da bu rivayetlerin genel olarak sıhhatine hükmedilmiştir. Fakat müteşâbih ayetlerde ve mütevâtir hadislerde olduğu gibi bu rivayetlerin de sübut yönünden sabit olması metnin manaya olan delaletini kati kılmamaktadır. Bu nedenle zikri geçen hadislerdeki ifadelerle neyin kast edildiği tartışmaya açıktır. Ayrıca azınlıkta kalan âlimler tarafından dillendirilse de metin içerisine farklı ve gayr-ı sahih lafızların tedahülü de mümkündür. Hiz. Âdem'le ilgili bu boy tasvirlerinin dünya hayatına değil metafizik bir âlem olan cennet hayatına ait olduğunu söylemek ise hadis rivayetlerinin bütünlüğü açısından daha tutarlı gözükmektedir.⁹⁰ Boy hadisinin varyantları üzerinde râvi ve metin incelemesi yapan Zaman, klasik hadis usulü ve cerh-tadiline göre dahi "60 zirâ ve insanların boyunun tedricen azalması" kısımlarının müşterek hocaların meşhur öğrencileri tarafından nakledilmediğini tespit etmiştir. Ayrıca Zaman'ın sahiheyndeki rivayetlerin lafızlarının İbnü'l-Kattân, Nevevî ve İbn Hacer vb. klasik hadis âlimlerince de eleştiriyeye açık olduğunun altını çizmesi de önemlidir.⁹¹

3.5. Kelâmî Yöntem Çerçevesinde Akıl-Nakil Dengesi

İslam kelâm düşüncesi ve tarihi açısından akıl-nakil ilişkisi önemli bir yere sahiptir. Zira İslam kelâmcılarının aklı diğer okullara göre daha işlevsel kullandıkları bilinen bir husustur. Bu bağlamda akıl ile naslar arasında nasıl bir denge kurulması gerektiği önem arz etmektedir. Mu'tezilî kelâm bilginleri, Allah'ın sünnetleri, adetleri ve fiillerinin yani onun tüm işlerinin akla uygun olması gerektiğini savunmaktadır. Bundan hareketle Mu'tezile Allah'ın akla aykırı bir şeyi emretmeyeceğini, bu durumun onun hikmetine uygun olmayacağını ileri sürer.⁹² Mu'tezile bu bağlamda akıl-nakil çatışması söz konusu olduğunda nakli akıl temelli olarak te'vil etmekte ya da reddetmektedir.⁹³ Zira onlar dinin akılla anlaşılamayacak hiçbir meselesi olmadığı

⁸⁴ Tuğlu, Nuri, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Dini Araştırmalar* 15/41, 2012, s. 141.

⁸⁵ Tuğlu, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar", s. 141.

⁸⁶ Tuğlu, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar", s. 142.

⁸⁷ Nazlıgöl, Hâbil, "Hadislerin Kaynak Değerini Tespitte İchtihat Tartışmaları Tarihî Bir Perspektif", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 2005, s. 9-33.

⁸⁸ İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, Thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dâru İbni'l-Cevzi, Suûd, 1414/1994, C.2, s. 1020; örnekler için bk. Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Rağbet Yay., İstanbul, 2014, s. 45-50.

⁸⁹ Türçan, Zişan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", *Turkish Academic Research Review* 4/2, 2019, s. 312.

⁹⁰ Oruçhan, Osman, *Hadiste Metin Tenkidi İlkesi Olarak Pozitif Bilimlere Aykırılık*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 319-336; Zur Nedden D.- K. Wicke- R. Knapp- H. Seidler- H. Wilfing- G. Weber- K. Spindler- W.A. Murphy- G. Hauser & W. Platzer, 1994, New Findings on The Tyrolean 'Ice Man', Archaeological and CT-body Analysis Suggest Personal Disaster Before Death, *Journal of Archaeological Science*, 21, s. 809-818. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440384710788>.

⁹¹ Zaman, *The Height of Prophet Adam: At the Crossroads of Science & Scripture*, s. 89.

⁹² Alper, Ömer Mahir, "İslâm, akıl ve hakikat", *Milel ve Nihal* 7/3, 2010, s. 45.

⁹³ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 11-12.

kanaatindedirler.⁹⁴ Mu'tezile akla, nakle nispeten hata yapmaz bir hakem muamelesi yapmıştır.⁹⁵ Mu'tezile'nin genelinin de görüşünü yansıtan Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) bu bağlamda aklın; kitap, sünnet ve icmadan daha öncelikli ve önemli bir delil olduğunu söylemiştir. Akıl asıl, nakli ise fer konumunda görmüştür.⁹⁶ Mu'tezilî kelâmcılar akli naklin önünde tutarken, Ehl-i sünnet kelâmcıları ise akıl ve nakil dengesini korumaya gayret etmişlerdir. Akıl ve naklin teâruzu İslam düşüncesinde kelâm ekolleri arasında önemli tartışmalar doğurmuştur.⁹⁷

Eş'arîler genel olarak naklin ve vahyi bilginin akıl kaideleriyle teyit ve tahlil edileceğini ifade etmişlerdir.⁹⁸ Eş'arî kelâmcılardan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085) nakli bilginin akli deliller ile çatıştığında şeriatın akla aykırı olması mümkün olmadığı için naklin ret ya da te'vil edilmesi gerektiğini düşünenler arasında yer alıp Ebû Hâmid el-Gazzâlî (öl. 505/1111 ve Fahrüddîn er-Râzî (öl. 606/1210) de dâhil sonraki dönem kelâmcıları etkilediği söylenebilir.⁹⁹ Gazzâlî akıl-nakil ilişkisini şu örnekle açıklar: “*Akl göz, vahiy ise ışık konumundadır.*” Işık olmadan göz göremeyeceği gibi, göz olmadan da ışık bir anlam ifade etmeyecektir. Akıl ve nakil birbirini tamamlayan unsurlardır. Akli delilin doğruluğu kabul edilmezse, doğru ve yalan sözü birbirinden ayırma imkânı kalmayacaktır. Dinin hak oluşu ise akılla sabit olduğuna göre dine dayanarak akli inkâr etmek ona göre doğru değildir.¹⁰⁰ Râzî âhâd haberlerin zan ifade ettiğini ilahi sıfatların anlaşılmasında sadece bu haberlere bağlı kalınmaması gerektiğini ve râvilerin masum olmadığını söyler.¹⁰¹ Râzî akıl ile nakil çeliştiği vakit akli te'vil metodunun naslar üzerinde işletilmesi gerektiğini savunur. Ona göre akli deliller kati ve nakli deliller ise zannîdir.¹⁰² Bu nedenle nakli deliller aklın süzgecinden geçirilmesi gerekir.¹⁰³ O, aklın yakînî bilgi vermesi bağlamında akıl ile nakil çeliştiğinde aklın tercih edilmesi gerektiğini söyler.¹⁰⁴ Râzî, özellikle haberi sıfatlar, metafizik meseleler, varlığın hakikati ve ibadetlerin yapılış şekilleri gibi hususlarda aklın, naklin yol göstericiliğine ihtiyacı olduğunu vurgular.¹⁰⁵

Mâtürîdî kelâmcılar, akla geniş bir hareket alanı vermişlerdir. Aklın, duyar ve haberin verilerini ve tutarlılığını kontrol ederek doğruluk ve yanlışlık tespiti yaptığını kabul ederler.¹⁰⁶ Mâtürîdî, naslar üzerinde akıl yürütmeyi esas bir yöntem olarak tespit edip, akıl yürütmeyi reddetmek için akıl yürütmekten başka bir delil olmadığını söyler.¹⁰⁷ Öte yandan Mâtürîdîler aklın diğer duyarlar gibi sınırlı bir varlık olduğunu birtakım dini tafsilata, şer'i hükümlere, sem'i ve metafizik bilgiye erişme ve hüküm koymada peygambere ihtiyaç olduğunu ve bu bağlamda naklin çok önemli bir fonksiyon icra ettiğini ifade ederler. Onlara göre ne akıl vahye ihtiyaç duymadan ne de vahiy akıl olmadan bir anlam ifade etmektedir. Mâtürîdî kelâmında aklın kendisi doğrudan bilginin kaynağı değil, bilgiyi oluşturan ve üreten bir konumdur.¹⁰⁸ Yani bu ekolde akıl-nakil çatışması değil çakışması ve birlikteliği esas alınmaktadır.¹⁰⁹ Genel olarak Ebü'l-Yûsuf el-Pezdevî (öl. 493-1100) ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115) gibi önde gelen Mâtürîdî âlimlerin akıl-nakil çizgisini benimsedikleri söylenebilir.¹¹⁰

⁹⁴ Kahraman, Hüseyin, “Akıl anlayışları ile temel ilkeleri arasındaki ilişki açısından bir Mu'tezile-Eş'ariyye Mukayesesi”, *Mütefekkir* 7/13 2020, s. 63.

⁹⁵ Alper, Ömer Mahir, *İslâm Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*, Kitapevi Yay., İstanbul, 2008, s. 8.

⁹⁶ Abdülcebbâr, Kâdî, *Fazlî'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, Nşr. Fuâd Seyyid, Dârü'l-Farâbî, Beyrut, 1439/2017, s. 87-88.

⁹⁷ Sancar, Faruk, “Ehl-i Hadis'in Kelâmî Akılcılığa Bakışı: İbn Teymiyye'nin Râzî'ye Yönelik Metodik Eleştirileri Üzerinden Bir Okuma”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27, 2015, s. 230.

⁹⁸ Alper, “İslâm, akıl ve hakikat”, s. 47; Taşdelen, “Kelâmda Aklın Fonksiyonel Değeri”, s. 25-30.

⁹⁹ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâti'l-edille fî usûli'l-itikâd*, Thk. Muhammed Yusuf Musa-Abdül Münim Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 2002, s. 359; Sancar, “Ehl-i Hadis'in Kelâmî Akılcılığa Bakışı: İbn Teymiyye'nin Râzî'ye Yönelik Metodik Eleştirileri Üzerinden Bir Okuma”, s. 231; Taşdelen, “Kelâmda Aklın Fonksiyonel Değeri”, s. 29.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *Meâricü'l-kuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 73-74; Alper, “İslâm, akıl ve hakikat”, s. 49; Taşdelen, “Kelâmda Aklın Fonksiyonel Değeri”, s. 26.

¹⁰¹ Coşkun, “Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil”: “Usulu'd-Din”de Haber-i Vahid'in Delil Sayılması”, s. 146-147; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s. 19.

¹⁰² Râzî, Me'âlimü usûli'd-din, 50; Altıntaş, Ramazan, “Mâtürîdî Kelâm Sisteminde Akıl-Nakil İlişkisi”, *Marife* 5/3, 2005, s.103, 118.

¹⁰³ Aydeniz, Hüsnü, “Fahreddin Râzî'ye Göre Dinin Anlaşılmasında Aklın ve Akli İlimlerin Rolü”, *Bilimname* 2014/1, 2014, s. 78.

¹⁰⁴ Derin, Necmi, “Fahreddin er-Râzî'de Akıl-Nakil İlişkisi ve Te'vil”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26, 2015, s. 109.

¹⁰⁵ Aydeniz, “Fahreddin Râzî'ye Göre Dinin Anlaşılmasında Aklın ve Akli İlimlerin Rolü”, s. 79.

¹⁰⁶ Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, MÜİFY, İstanbul, 1998, s. 74; Çağlayan, Harun, “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl”, *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1, 2011, s. 257.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 49-52, 64; Alper, “İslâm, akıl ve hakikat”, s. 46.

¹⁰⁸ Altıntaş, “Mâtürîdî Kelâm Sisteminde Akıl-Nakil İlişkisi”, s. 241-245.

¹⁰⁹ Alper, Hülya, “İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği”, *Milel ve Nihal* 7/2, 2010, s. 7-29.

¹¹⁰ Taşdelen, Mehmet, “Kelâmda Aklın Fonksiyonel Değeri”, *Sırat* 4/1, 2024, s. 20-25.

Son dönem kelâm bilginlerinden Bediüzzaman Said Nursi de bu konuya eserlerinde yer vermiştir. Ona göre akıl ile nakil çeliştikleri zaman akıl asıl itibar ve nakil ona göre te'vil olunmalıdır. O bu hükmün kelâmı bağlamda kabul edilmiş bir prensip olduğunu aktarır.¹¹¹ Ancak Nursi aklın; gerçek, sâlim ve otorite bir akıl olması gerektiğinin altını çizer.¹¹² Akıl ile nakil kaçınılmaz olarak çelişiyorsa ikisinden birinde problem vardır. Bu durumda ya nakil gerçekten sahih değildir ya da onu anlamaya çalışan akıl, akl-i selim ve sahih bir akıl değildir.¹¹³ Zira kesin olan iki delilin çatışması aklen muhaldir. Dolayısıyla ortada bir çelişki varsa naklin sahilhiğı, lafızlarının doğruluğı ve metnin delaletinin kesin olup olmadığına bakılır. Tüm bunlarda problem yoksa akli delaletin noksan, salim olmayan ve çıkarımların hatalı olabileceğı üzerine yoğunlaşılır. Eğer akli bilgi fizik âlemle ilgili ya da kesin kanıtlanmış bilimsel bir veri ise nakil, sıhhat açısından ya da delalet açısından incelenir ve akli bilgiye öncelik verilir.¹¹⁴ Burada zikredilen nakli, aklen yorumlama ve anlama çabası âhâd rivayetler için de söz konusudur. Kelâmcıların çoğı nakli ihmal etmemek ile birlikte akli otorite ve bilgi kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Aralarında akli, nakli anlamada bir vasıta olarak benimseyenler de olmuştur.¹¹⁵

3.6. Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Hadisin Anlamı

Hadislerle bize gelen veriler pek çok farklı şekilde değerlendirmeye tabi tutulabilir. Hadislerin bilgi ifade edip etmediğı konusu tartışmalı olup, hadis metinleri içerisinde yer alan varlığa dair bilgilerin; duysal verilerle elde edilen gözlemler ve aklın zahiriyle çelişip çelişmediğı klasik dönemden itibaren tahlil ve tenkiti yapılan bir husustur. Bilhassa modern zamanda bilimsel keşiflerin ve parametrelerin hayatı ve zihinleri doğrudan etkilediğı bir ortamda hâliyle birtakım Kur'an ayetlerine bilim adına itiraz edildiğı gibi hadislerle de itiraz edilmesi kaçınılmazdır. Zaten din-bilim ilişkisi bağlamında din ve bilim çatışmasının görünürdeki sorumlusu, dini metinler ve bilimsel veriler arasında bir kısım kimselere göre var olan çatışmadır. Bu durumdan dolayı sahih kabul edilen hadislerle bilimsel verilerin karşı karşıya gelmesi hâlinde nasıl davranılması ve bu zahiri çatışmanın nasıl aşılması gerektiğı önemli bir meseledir.¹¹⁶ Sahih hadisler dini referans ihtiva eden metinler olması hasebiyle, bu metinlerdeki bilginin, bilimsel bilgiyle çatışması din-bilim uyumsuzluğu tartışmalarını doğurmakta ve İslam'a karşı menfi bir tavır oluşmasına neden olmaktadır.

Bilimsel bilginin ne ifade ettiğı önemli olup bunu tasnif etmek gereklidir. Bazı bilimsel bilgiler olgusal içeriğı olan açık verilerken, olgusal içeriğı olmayan deney ve gözleme tam anlamıyla konu olmayan ve irdelenemeyen bilimsel bilgi türü de vardır.¹¹⁷ Dolayısıyla dini metinlerin hangi tür bilimsel bilgiyle çeliştiğı önem arz etmektedir. Bilhassa olgusal gerçeklik olarak tespit edilemeyen bilimsel bilgiler değışime açık, yorum içerikli ve yanlıılanabilir olmasından dolayı mutlak olarak doğru kabul edilip dini metinlerin bu verilere göre te'vil edilmesi doğru değildir. Genel olarak bilimsel verilerle çeliştiğı iddia edilen birçok hadis söz konusu olup, bu hadislerle ilgili olarak yapılan bazı değerlendirmelerde her türlü bilimsel verinin mutlak kabul edilip olgusal mı, yoksa yorum içerikli bilgisel mi ayrımı yapılmadan ve hadislerin lafızları ve anlam tabakları üzerinde tercih, tefsir, te'vil ve tashih gibi yöntemleri işletmeden hadisleri doğrudan reddetme tavrına gidildiğı de görülmektedir.¹¹⁸ Bu tavır doğru olmayıp sübjektif bir bilgiye göre dini metinlerin yorumlanması ya da yorumlanmadan doğrudan reddedilmesi hatalı bir yaklaşımdır.

İslam âlimleri hadislerde yer alan ve bilimin alanına giren birtakım verilerin mahiyetiyle ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Birinci grup, "Bilimin ve tıbbın konusu olan hadisler mahza vahiydir" demişlerdir.

¹¹¹ Altıntaş, Ramazan, "Nass Karşısında Aklın Değersel Durumu", *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 1/1, 2003, s. 15-16; Taşdelen, "Kelâmda Aklın Fonksiyonel Değeri", s. 20-30.

¹¹² Nursi, Bediüzzaman Said, *Muhâkemat*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 12.

¹¹³ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî, *Der'ü Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*, ed. Muhammed Reşad Sâlim, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Suû'diyye, 1991, C. 7, s. 39.

¹¹⁴ Turan, Maşallah, "Din Dilini Yorumlama Çabaları ve Bu Bağlamda Akıl-Nakil Dengesinin Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30, 2008, s. 171-172.

¹¹⁵ Neşşâr, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev. Osman Tunç, İnsan Yay., İstanbul, 1999, C. 2, s. 263.

¹¹⁶ Barbour, *Bilim ve Din*, s. 33-41.

¹¹⁷ Yıldırım, Cemal, *Bilim Felsefesi*, Remzi Kitapevi, Ankara, 1998, s. 58-59.

¹¹⁸ Oruçhan, Osman, "Hadisler, anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanımı", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, 2015, s. 40-72.

İkinci gruptakiler, bu bilgilerin çoğunun beşeri kaynaklı olduğunu iddia etmişlerdir. Üçüncü grup ise bu bilgilerin tümünün beşeri kaynaklı olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber coğrafya ve kültürün ürünü olan bir kısım bilgileri vahyin rehberliğinden de yararlanarak aklını kullanarak yorumlamış ve beşeri bir içtihatla bulunmuştur.¹¹⁹ Bu tarz verilerin bağlamalarının ve kültürle ilişkisinin tespit edilip, dönemin şartlarındaki uygulamalar bağlamında tikel olarak ele alınması gerekmektedir. Tümünün vahiy ya da beşeri olduğunu iddia etmek makul değildir. Bu husus analiz edilerek ayrı ayrı hadisler için farklı hükümler verilmesi daha makuldür. Asıl bağlayıcılık arz eden hadis metinlerinin peygamberin dine dair söyledikleri olduğunu ihmal etmeden bu tür verileri yorumlamak gerekmektedir.

Modern zamanda gündeme gelen ve bilimle çeliştiği iddia edilen pek çok hadis vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: “Sineğin bir kanadında zehir diğer kanadında panzehir olduğu ve yemeğe batırılması gerektiği¹²⁰, mantarın göze şifa olduğu¹²¹, acve hurmasının zehre ve sihre şifa olduğu¹²², çörek otunun ölüm hariç her hastalığa şifa olması¹²³, hacamatın ve bal şerbetinin şifa olduğu¹²⁴, kuyruk sokumu kemiğinin çürümeyeceği¹²⁵, deve sütü ve idrarının şifa olması¹²⁶ ve son olarak çalışmamızın da konusu olan Hz. Âdem’in 60 zirâ’ olup onun neslinin boyunun giderek kısaldığı ve benzeri rivayetlerdir.”¹²⁷ İtiraza neden olan bu tür rivayetlerin çoğunun doğrudan dini içeriğe sahip metinler olmadığı göze çarpmaktadır.

Hz. Âdem’in zikri geçen rivayetteki boy ve vücut ölçüleri ile dünyada yaşadığı ve zamanla kısaldığı kabul edildiğinde eşinin, çocuklarının, hayvanlarının, etrafındaki ağaçların ve kullandığı araç ve gereçlerin de bu boyla uyumlu olması gerecektir ki bu durum ise tarihsel ve arkeolojik verilerle çelişecektir. Zira arkeolojik kazılar ve çalışmalarda bu kadar büyük meyve ağacı, 30 metrelik at ve 10 metrelik tavuk iskeletine rastlanmamıştır.¹²⁸ Yine bu büyüklükle uyumlu eşya ve araç-gereç türünden kalıntılar ya da canlı fosilleri saptanmamıştır. Bilakis tespit edilen kalıntılar ve bulgular bugünkü insan boyutlarıyla uyumludur.¹²⁹ Öte yandan boyla ilgili durumun sadece Hz. Âdem’e özel olduğu varsayıp bize ulaşmama ihtimali olsa bile, hadisin devamındaki zamanla kısalma eğer doğru kabul edilirse bu durumun daha yaygın bir olgu olduğu ve arkeolojik verilerde görünmeme ve bu olguya denk gelmeme ihtimali mümkün görünmemektedir.

Bir kısım araştırmacılar, Hz. Âdem’in boyunun uzunluğunu bilime aykırı görmemekte bu tarz verileri doğrudan reddetmenin ya da herhangi birinin (dini ya da bilimsel) tercih edilmesinin zorunlu olmadığını söylemektedirler. Bunlara göre Hz. Âdem’in ne zaman yaşadığı kesin bir surette bilinmediği için dev dinazorların ve 200 metrelik ağaçların olduğu bir çağda insanın yaşamını sürdürebilmesi için bedeninin bu boyutlarda olmasını mümkün görmüşlerdir. Hadisteki boyun kısılması meselesini ise dünyanın değişen fiziksel şartlarına bağlı adaptasyon olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Onlara göre bu boy potansiyeli genetik şifrede kodlu olmakta olup cennete de bu boyda olunacaktır. Bu durumda onlara göre Hz. Âdem ve âdemoğlunda bu boy ölçüleri potansiyel olarak bulunmaktadır. Bu nedenle bu genetik potansiyel şartlara göre boyun uzaması ya da kısılması şeklinde tezahür edebilir. Zira o zamanın ekolojik şartları bilinmemektedir. Bu bağlamda bu

¹¹⁹ Oruçhan, “Hadisler, anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanımı”, s. 55-56.

¹²⁰ Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetu Kurtuba, Mısır, t.s., C. 3, s. 67; İbn Mâce, *es-Sünen*, Thk. M. F. Abdülbâkî, Dâru’l-Fikr, Beyrut, t.s., “Tıbb”, 31 (No. 3504).

¹²¹ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1410/1990, “Tefsir”, 6; İbn Hanbel, *el-Müsned*, C.1, s. 187.

¹²² İbn Hanbel, *el-Müsned*, C. 6, s. 105.

¹²³ Müslim b. el-Haccac, *es-Sahih*, Thk. M. F. Abdülkâfi, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, t.s., “Selâm”, s. 29; İbn Hanbel, *el-Müsned*, C. 2, s. 389, 484.

¹²⁴ Müslim, “Selâm”, 26

¹²⁵ Müslim, “Fiten”, 28; *el-Müsned*, C. 2, s. 322; Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvatta*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, t.s., “Cenaiz”, 16.

¹²⁶ Buhârî, “Tıbb”, 5-6.

¹²⁷ Buhârî, “Enbiya”, 2; İsti’zan, 1; Müslim, “Cennet”, 11; İbn Hanbel, *el-Müsned*, C.2, s. 315.

¹²⁸ McDonald, Jo ; Donlon, D. ; Field, J. et al., *Salvage Excavation of Human Skeletal Remains at Ocean and Octavia Streets*, Narrabeen Site #45-6-2747, Australian Association of Consulting Archaeologists, Australian, 2008.

¹²⁹ L.H. Keeley, *War before civilization*, Oxford University Press, New York, 1996); Manuel Dominguez Rodrigo, Pickering T. R., Semaw S. & Rogers M. J., Cutmarked Bones from Pliocene Archaeological Sites, at Gona, Afar, Ethiopia, Implications for the Function of the World’s Oldest Stone Tools, *Journal of Human Evolution*, 2005, 48/2, s.109-121 <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047248404001411>; Semaw, S., The world’s oldest stone artefacts from Gona, Ethiopia, their implications for understanding stone technology and patterns of human evolution between 2.6–1.5 million years ago, *Journal of Archaeological Science*, 2000, 27/12, s. 1197-1214; Hansen, Swend, *Archaeological finds from Germany*, Pinquin Druck, Berlin, 2010, s. 10-98.

boyutlarda hatta daha büyük ölçeklerde dinozor ve dev kuşlar yaşadığı gibi insan da bu boyutlarda olabilir şeklinde yorumlanmıştır.¹³⁰ Öte yandan bu ve benzeri hadislerin bilimsel bilgi ile çelişmeyeceğini iddia edenler de olmuştur. Bunlara göre bilimsel bilgide ya bir kaynak ya da bir yöntem hatası vardır. Hadisin kast edilen anlamına vakıf olamamak ve hadisin manasını yanlış anlamak da söz konusu olabilir. Ayrıca hadisteki bilgiler özel bir alana, zamana ya da nesneye ait olabilir. Yani süreklilik arz eden şer'i bir mesele olmayabilir.¹³¹ Tabi bu yaklaşım şekilleri genel olarak makul olmakla birlikte olgusal bilimsel gerçeklerle çelişen hadislerin yeniden gözden geçirilmesi, metnin ve lafızlarının sıhhatinin doğru değerlendirilmesi ve yorumlanmasının gerekliliği de göz ardı edilmemelidir.

Hız. Âdem'in boyunun dinozorlar gibi büyük olması büyük canlılar arasında ona avantaj sağlar şeklinde zikredilen görüş ilk bakışta mantıklı gibi görünse de insan türünün atasının dinozorlar ile aynı zamanda yaşamış olması mümkün görünmemektedir. Zira dinozorların nesli yaklaşık 65 milyon ile 100 milyon yıl öncesinde tükenmiştir.¹³² En eski insan fosilleri kalıntıları 35 bin ile 100 bin yıla kadar geri gitmektedir.¹³³ Evrim fikrini savunanlara göre bile insan ya da insanımsı kemik kalıntıları en fazla 5-6 milyon yıl öncesine kadar gidebilmektedir.¹³⁴ Bu verilere göre insanın dinozorlar ve benzeri büyüklükte olan canlılarla aynı zamanda yaşamış olma ihtimali pek mümkün değildir. Öte yandan bu zamana kadar tespit edilmiş olan mağara resimleri, mağara boyutları ve insanı tasvir eden heykeller ve tarihi yapılara bakıldığında yaklaşık olarak bugünün insanının boyutlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir.¹³⁵ Ancak birtakım tarihi yapılar ve eserlerin görkemli ve devasa oluşu tarihte yaşamış olan insanların daha farklı ölçülerde ve büyük boyutlarda olabileceğini de akla getirmektedir. Bununla birlikte örneğin Mısır piramitleri devasa yapılar olmakla birlikte içyapısı, odaları, koridorları, kapı boyları ve içerisindeki aletler bugünkü insanın vücut ölçüleri ve boyutlarıyla uygunluk arz etmektedir. Ayrıca eski çağlarda kimi zaman heykellerin devasa boyutlara ulaşmasının mümkün ve o günün teknik imkânları ile yapılma âdeti de olduğu tarihi veriler bağlamında bilinen bir gerçektir.¹³⁶ Tüm bu veriler insanoğlunun boyutlarının eski çağlardan beri bugünün insanıyla uyumlu olduğunu göstermektedir.

İslam düşüncesinde nasların olgusal gerçeklerle çelişmesi durumunda nassın gözden geçirilmesi, sıhhat durumunun tekrardan değerlendirilmesi ve te'vil edilmesi şeklindeki genel yönelim kabul görmüştür. Örneğin, Gazzâlî güneş ve ay tutulması gibi doğa olayları ve benzeri cinsten gözlemlenen hadiselerle din adına karşı çıkanları şiddetle eleştirmiştir. Bu gözle görünen olgulara itiraz etmenin ve bu anlamda bir bilime karşı çıkmamanın ancak dinsizleri sevindirecek cahil dindarların yapacağı bir şey olduğunu söylemiştir. Zira ona göre çok sayıda manası açık nas akli delillerle te'vil edilmiştir.¹³⁷ Yine İbn Haldûn ve Râzî gibi düşünürler de bu tarz meselelerde akıl ile nakil arasında denge kurulması gerektiğini belirtmişlerdir. İbn Haldun zikri geçen hadisteki bu ölçüleri Hız. Âdem'in cennetteki boyu olduğu, Hız. Havva ile yere indirilince yerin şartlarına uygun olarak normal insan boyuna iade edildiği şeklinde yorumlamıştır.¹³⁸ Zira yer tarihinde ağaçlardan başka bu yükseklikte canlı bilinmeyişi, böylesi büyük insan fosillerine rastlanmamış olması ve Hız. Peygamber (a.s.m)'in benzer tasvirlerinin ahiretle ilgili beyanlarında bulunuşu, dikkate alınırsa İbn Haldûn'un yaklaşımının makul olduğu söylenebilir.

¹³⁰ Bedir- Sarsılmaz, "Hız. Âdem'in Boyu", s. 135-137.

¹³¹ Ebu Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafaa'sı*, Çev. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar, Risale Yay., Ankara, 1990, C.2, s. 28-30.

¹³² Gore, Rick *Dinosaurs*, National Geographic, Washington, 1993, s. 26.

¹³³ Kipfer, Barbara Ann, *Neanderthal Man, Encyclopedic Dictionary of Archaeology*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 2000, s.383.

¹³⁴ Thorne, A., Grün, R., Mortimer, G., Spooner, N.A., John J., Simpson, J.J., McCulloch, M., Taylor, L. & Curnoe, D., Australia's Oldest Human Remains, Age Of The Lake Mungo 3 Skeleton, *Journal of Human Evolution* 36, 1999, s. 591-612. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047248499903056>

¹³⁵ Curtis, Gregory, *The cave painters, probing the mysteries of the world's first artists*, Alfred A. Knopf, New York, 2006; R. Dale Guthrie, *The Nature of Prehistoric Art*, University of Chicago Press, Chicago, 2006; Schmidt, Klaus, *Göbekli tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, s. 2007, s. 7-65; Martinez, Antonio Beltran, *Rock Art of the Spanish Levant*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982; Nancy K. Sanders, *Prehistoric Art in Europe*, Penguin Books, ABD, 1968.

¹³⁶ Davidovits, Joseph, *The pyramids, an enigma solved*, Hippocrene Books, New York, 1988; Dunham, Dows, "Building an Egyptian Pyramid", *Archaeology*, 9/3, 1956, s. 156-165; Sakovitch, Anthony B., Explaining the Shafts in Khufu's Pyramid at Giza, *Journal of The American Research Center in Egypt*, 42, 2005, s. 42, 1-13.

¹³⁷ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, Nşr. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2020, s. 8.

¹³⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2022, C. 1, s. 452-454; Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî*, Beyrut, 1999, C. 15, s. 60.

Bilimsel bilgi ile hadis metinleri karşılaştırılırken bazı hususlara dikkat edilmelidir. Hadis metinleri teknik bilgi sahibi olan uzmanlarca yorumlanmalıdır. Naslardaki dil özellikleri dikkate alınmalı, müteşabih, mecaz, temsil ve benzeri anlam tabakaları göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca cennet, cehennem, yaratılışın başlangıcı ve benzeri metafizik âleme dair olan veriler bilimsel alanının içine dâhil edilmemelidir. Hadis metinlerine birtakım israiliyat muhtevalı lafızların karışabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Nasların arz edileceği bilimsel veriler objektif ve alanın gerçekten uzmanı olan ilim adamları tarafından ortaya konmuş olgusal ve objektif gerçekler olmalıdır.¹³⁹

Makaleye örnekliliği bağlamından konu olan hadis metni literal bir şekilde yorumlandığında bilimsel veriler bağlamında tutarlı değildir. Zira 28 metre civarında bugünkü insanla aynı sistemsel öğelere sahip bir insanın yaşamış olması bilimsel açıdan pek mümkün görünmemektedir. Zira bu büyüklükte bir insan vücudunda iskelet sistemi ve mekanik dayanıklılık sağlanamayacak,¹⁴⁰ kalbin kanı beyne ulaştırması ve dolaşım sisteminin devamı mümkün olmayacak,¹⁴¹ kas ve sinir sistemiyle ilgili işleyiş sorunları belirecek¹⁴² ve bu boy ölçüleri yer çekimi karşısında hareket, enerji temini ve metabolik maliyet açısından tolere edilemeyecek seviyelere ulaşacaktır.¹⁴³ Dolayısıyla insanın o boylarda yaşaması biyomekanik olarak mümkün olmayacaktır. Başka bir şekilde girmesi ise bu canlıyı insan olmaktan çıkaracaktır.¹⁴⁴ Zaten böyle bir canlının varlığı da bilinmemektedir. Öte yandan Hz. Âdem'in boyuyla ilgili veriler diğer kültürler ve dünya tarihi ile kıyaslandığında bu tarz devasa insan boyutlarının farklı medeniyetlere ait mitolojilerdeki kahramanların vücut ölçülerine ait rakamlarla benzeştiği görülmektedir. Yani destanlarda böyle şeylerin olduğu ve İsrailiyat kaynaklı metinlerde bu tarz nakillerin bulunduğu göz önünde bulundurulursa bu tarz verilerin o kültürleri bilen râviler tarafından bir idraç olabileceğini de nazara almak gerekmektedir.¹⁴⁵

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Din ve bilim arasında düşünce tarihinin başlangıcından beri birçok ilişki şekli cereyan etmiştir. Modern devrim öncesi genel olarak din ile bilim daha iç içe yapılar arz ederken modern zamanda bilimsel parametrelerin hayata daha doğrudan ve görünüşte gerçekçi etkilerde bulunması din-bilim ilişkisini özellikle de Batı'da daha çok çatışma şekline dönüştürmüştür. Ancak sağduyulu bilim felsefecileri din ve bilim arasında birçok ilişki şeklinin varlığını gündeme getirmişlerdir. Bu ilişki sadece çatışma şeklinde değil; bağımsızlık, diyalog ve entegrasyon suretinde de ele alınmıştır. Esasında bu ilişki şekilleri dine ve bilime olan bakış açısının değişimine bağlı olarak çeşitlenmiştir.

Bilimsel parametrelerin ve kabullerin dünyada hızla yaygınlaşması din ile bilim arasındaki ilişki şeklinin mahiyetinin tüm inançlar açısından sorgulanmasına yol açmıştır. Bu durum doğal olarak İslam inancını da etkilemiş ve Batı'da gerçekleştiği düzeyde olmasa da dini metinler ile bilimsel veriler arasındaki ilişki şekilleri tekrardan gündeme gelmiştir. Bilimsel verilere aykırı olma durumu eleştirisi ayetlere ve hadislerle tevcih edilmiştir. Bu eleştiriler inançsız kesim tarafından dillendirilmiş ve her ülkede gündeme getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda modern bilimsel verilerle İslam'ın temel dini metinleri yüzleşmek durumunda kalmıştır. Her ne kadar İslam düşünce tarihinde bir din-bilim çatışması değil çakışması hâkim olsa da bu iddialar ele alınmalı ya da bu iddialardan bağımsız olarak dini metinlerin bu tür bilimsel verilerle birlikte değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Dini metinler ile bilimsel verilerin karşıtlığı durumu ve iddiası Kelâmî bakış açısından bilhassa İslam'ın savunulması ve itirazların cevaplanması bağlamında önemlidir. Din ve bilim, yöntemleri ve hayata

¹³⁹ Oruçhan, "Hadisler, anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanımı", s. 65-66; Bazmûl, Muahmed b. Ömer b. Salim, *el-I'câzu'l-İlmî fi's-Sünnet'in-Nebeviyye Ta'rîfuhi ve Kavâiduhu*, (e-kitap) https://uqu.edu.sa/files2/tiny_mce/plugins/filemanager/files/4052784/filesave1/eagazalhadeth.pdf, s. 24.

¹⁴⁰ McMahon, Thomas, "Size and shape in biology: elastic criteria impose limits on biological proportions, and consequently on metabolic rates", *Science* 179/4079, 1973, s. 1201-1204.

¹⁴¹ Mitchell, Graham and John Dawson Skinner, "An allometric analysis of the giraffe cardiovascular system", *Comparative Biochemistry and Physiology Part A: Molecular & Integrative Physiology* 154/4, 2009, s. 523-529.

¹⁴² Biewener, Andrew A., "Scaling body support in mammals: limb posture and muscle mechanics", *Science* 245/4913, 1989, s. 45-48.

¹⁴³ Schmidt, Knut-Nielsen, *Animal physiology: adaptation and environment*, Cambridge University Press, United Kindgom, 1997).

¹⁴⁴ Zaman, *The Height of Prophet Adam: At the Crossroads of Science & Scripture*, s. 23-26.

¹⁴⁵ Oruçhan, *Hadiste Metin Tenkidi Olarak Pozitif Bilimlere Aykırılık*, s. 340-341.

bakış açıları farklı olan bu iki veri kaynağının karşılaştırılması ve birlikte anlaşılması önem arz etmektedir. Bilimsel verilerle ayetler arasında sözde var olduğu ileri sürülen birçok çelişme iddiasının varlığı bilinmektedir. Ayetlerin yanı sıra bilimsel veri alanıyla kesişen ve çeliştiği iddia edilen birçok hadis de söz konusu edilmiştir. Bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği, bağlayıcılığı, hadisteki bilginin yahut bilimsel bilginin hangisinin daha fazla kesinlik ifade ettiği ve nasıl bir tercih de bulunulacağı bilhassa modern zamanda izaha muhtaç meseleler arasına girmiştir.

Hız. Âdem'in boyunun yaklaşık 28 metre olduğu ve giderek kısalacağı rivayetine baktığımızda bu bilginin öncelikle sahih bir rivayet dahi olsa haber-i vâhid olduğu ve içeriği bağlamında ise itikadi ve temel dini bir prensip vaz etmediği görülmektedir. Kelâmî açıdan bu tür haber-i vâhidler temel dini bir prensibi konu edinse bile-çalışmaya konu olan rivayet böyle değil-tek başlarına bilgi ifade etmemektedirler. Ayrıca rivayetin literal yorumlanması durumunda bile boy lafzının ve giderek küçülme bölümünün idraç olabileceği dillendirilmiş ve hadis âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Yani çalışmaya konu olan ilgili rivayetin lafızları rivayetin kendisi kadar sahih değildir. Öte yandan itiraza medar olan bölümlerin hadisin tam metni ve varyantlarının bütünlüğü açısından bakıldığında metafizik bir takım imgeler ve unsurlara işaret ettiği, cennet hayatındaki özelliklerle ilişkili olduğu ve insanın dünyadaki fiziksel ölçülerinden bahsetmediği görülmektedir. Ayrıca hadis metnindeki boyun rakamsal değeri ve bu ölçünün giderek kısalması gibi ifade kalıpları alegorik, temsili ve mecazi olarak sevk edilmiş olup manevi yücelik ve değerli oluş gibi birtakım özellikleri tarif için kullanılması da muhtemeldir.

Bilimsel verilerin ve dini metinlerin birbiriyle olan ilişkisini tespit etmenin çok katmanlı bir iş olduğunu itiraf etmek gerekir. Özellikle İslam kelâmı bağlamında söyleyecek olursak sahih dini bir bilginin olgusal bilimsel bir gerçeklikle ters düşmesi mümkün görünmemektedir. Zira dini metinleri anlama ve yorumlama şekli, bilimsel verileri konumlandırma ve değerlendirme tarzımız din ile bilim ilişkisinin tespiti açısından farklı hüküm ve sonuçlara neden olmaktadır. Bu çalışma bağlamında din-bilim çatışması iddiasının Hız. Âdem'in boyuyla ilgili rivayetin bilimsel verilerle çeliştiği şeklindeki yargı aslında hadis metninin yanlış yorumlanmasından ve bilimsel verileri dini metinlerle karşılaştırırken doğru bir metodoloji ile okumamaktan kaynaklandığı görülmektedir. Bu bağlamda dini metinlerin iyi bilinmesi, doğru anlaşılması ve yorumlanması önem arz ettiği gibi dini metinlerle çeliştiği iddia edilen bilimsel verinin olgusal gerçekliği temsil ettiğinden ve yorum içerikli olmadığından emin olunması ve iki alanın dilsel konjonktürünün farkında olunması gerekir. Ayrıca bu tarz disiplinler arası bilgiyi gerektiren konular ya ilgili alanların uzmanı bir grup araştırmacı tarafından analiz edilmeli yahut ilgili alanlarda uzmanlığı olan kişiler tarafından ele alınmalıdır.

5. Kaynakça

- Abdülazîz, el-Buhârî. *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*. Cilt 4. Dersaadet: İstanbul, 1308.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Cilt 45. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Akın, Murat. "Mu'tezileye Göre Kabir Azabı", *Diyanet İlmi Dergi*, 4, 2017, 151-177.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen Ali b. Sultân. *Şerhu Şerhi Nühbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru erkam, 1398.
- Alkan, Arif. "İslâm Âlimlerine Göre Âhâd Haberinin Hüccet Değeri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1, 2022, 182-203.
- Alper, Ömer Mahir. *İslâm Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul: Kitapevi Yay., 2008.
- Alper, Hülya. "İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği". *Milel ve Nihal* 7/2 2010, 7-29.
- Alper, Ömer Mahir. "İslâm, Akıl ve Hakikat". *Milel ve Nihal* 7/3, 2010, 39-72.
- Ardoğan, Recep. *Kelâm İliminde Metodoloji*. Kahramanmaraş: KLM Yay., 2022.
- Altıntaş, Ramazan. "Nass Karşısında Aklın Değersel Durumu". *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 1/1, 2003, 11-20.
- Altıntaş, Ramazan. "Mâtürîdî Kelâm Sisteminde Akıl-Nakil İlişkisi". *Marife* 5/3, 2005, 233-245.

- Aydeniz, Hüsnü. “Fahreddin Râzî’ye Göre Dinin Anlaşılmasında Aklın ve Aklî İlimlerin Rolü”. *Bilimname* 2014/1, 2014, 71-97.
- Aydın, Hüseyin. “Akîde İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri”. *EKEV Akademi Dergisi*, 15, 2003, 69-94.
- Babirî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Şerhu el-Akîdeti’t-Tahaviyye*. Thk. Abdusselam b. Abdülhadi Şennar. Beyrut: Darü’l-Beyrutî, 1430/2009.
- Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd el-Ferrâ. *Şerhu’s-Sünne*. Cilt 15. Dımaşk-Beyrut, y.y., 1983.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Uşûlü’-d-dîn*. İstanbul: Matbaatu’d-Devlet, 1928.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark Beyne’l-Fırak*. Beyrut: Dâru’l-Âfâku’l-Cedide, 1977.
- Bâkılânî, Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitabu Temhidu’l-Evâil ve Telhisu’d-Delâil*. Thk. İmadüddin Ahmed Haydar: Beyrut 1987.
- Bakıllanî, Ebu Bekir b. et-Tib. *el-İnsâf fima Yecibu İ’tikaduhu vela Yecuzu’l-Cehlu bihi*. Thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: Mektebetu-l-Hancî, 1413/1993.
- Baltacı, Ali. “Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?”. Ahi Evran Üniversitesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2, 2019, 368-388.
- Barbour, Ian G. *Bilim ve Din*. Çev. Nebi Mehdiyeve-Mübariz Camal. İstanbul: İnsan Yay., 2024.
- Barlak, Muzaffer. “İslâm İlim Tarihi İçinde Kelâm Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri”. *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2, 2016, 480-508.
- Bayraktutan, Osman. “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11, 2019, 91-135.
- Bazmûl, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-İ’câzu’l-İlmî fî’s-Sunneti’n-Nebeviyye Ta’rîfuhi ve Kavâiduhu*, (e-kitap)(https://uqu.edu.sa/files2/tiny_mce/plugins/filemanager/files/4052784/filesave1/eagazal-hadeth.pdf)
- Bedir, Ahmet- Sarsılmaz, Arif. “Hz. Âdem’in Boyu”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, 1998, 133-138.
- Bennâ, Ahmed Abdurrahman. *el-Fethu’r-Rabbânî li Tertibi Müsnedi’l-İmam Ahmed eş-Şeybânî*. Cilt 20. Beyrut: Dâru’l-İhyâ, trs.
- Beyhakî, Ebû Bekir. *Delâilu’n-Nübüvveti ve Ma’rifetu Ahvâli Sâhibi’s-Şerîa*. Cilt 7. Beyrut: Dâru’l Kütübî’l-İlmiyye, 1982.
- Bezzar, Ebû Bekr. *el-Bahrü’z-Zehhar-Müsnedü’l-Bezzar*. Cilt 9. Beyrut: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1988.
- Biewener, Andrew A. “Scaling body support in mammals: limb posture and muscle mechanics”. *Science* 245/4913, 1989, 45-48.
- Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu’fî. *Sahihu’l-Buhârî*. Cilt 9. Dâru Tavki’n-Necât: y.y., 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-şâhih*. Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Cilt 6. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1990.
- Coşkun, İbrahim. “Hz. Muhammed’in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil.” *Uşûlü’-d-Din* de Haber-i Vahid’in Delil Sayılması”. *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu* (20-22 Nisan 2007) içinde. Çorum: İİD Yay. 137, 2007, 152.
- Curtis, Gregory. *The cave painters, probing the mysteries of the world’s first artists*. New York: Alfred A. Knopf, 2006.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn. *Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâti’l-Edilleti fî Usûli’l-İtikâd*. Thk. Tlk. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdülhamid. Mısır: Mektebetü’l-Hancî, 1950.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn. *Kitâbü’l-İrşâd ilâ kavâti’l-edille fî usûli’l-itikâd*. Thk. Muhammed Yusuf Musa-Abdülmunim Abdülhamid, Mektebetü’l-Hancî: Kahire 2002.
- Çağlayan, Harun. “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl”. *KADER Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1, 2011, 233-262.
- Davidovits, Joseph. *The pyramids, an enigma solved*. New York: Hippocrene Books, 1988.

- Demirci, Kadir. "Eş'arî'de hadis ve sünnet-el-İbâne örneği." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/2, 2010, 45-86.
- Derin, Necmi. "Fahreddin er-Râzî'de Akıl-Nakil İlişkisi ve Te'vil". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26, 2015, 107-123.
- Duğaym, Semih. *Mustalahâtü İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmî*. Cilt 2. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1998.
- Dunham, Dows. "Building an Egyptian Pyramid". *Archaeology*. 9/3, 1956, 156-165.
- Düzgün, Şaban Ali. "Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/1, 2006, 51-62.
- Ebû Şehbe, Muhammed. *Sünnet Müdafası*. Çev. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar. Ankara: Risale Yay., 1990.
- Eş'arî, *el-Luma' fî'r-Reddi ala Ehli'z-Ziyegive'l-Bide'*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- Erdemci, Cemalettin. "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4, 2006, 153-176.
- Gazzâlî, Ebû Hâmîd. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. Thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- Gazzâlî, Ebû Hâmîd. *Meâricü'l-kuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Gore, Rick. *Dinosours*. Washington: National Geographic, 1993.
- Gördük, Yunus Emre. "Hz. Âdem'in Boyu İle İlgili Rivâyetler Üzerine". *EKEV Akademi Dergisi* 56, 2013, 121-134.
- Graham, Mitchell and John Dawson Skinner. "An allometric analysis of the giraffe cardiovascular system". *Comparative Biochemistry and Physiology Part A: Molecular & Integrative Physiology* 154/4, 2009, 523-529.
- Guthrie, R. Dale. *The nature of prehistoric art*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Hansen, Swend. *Archaeological finds from Germany*. Berlin: Pinguin Druck, 2010.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yay., 2012.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *el-İntisar*. Thk. Niberc. Dimaşk: y.y., 1986.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi*. Thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî Suûd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-muntazam fî tarîhi'l-ümemi ve'l-mülûk*. Cilt 19. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman. *El-kitâbu'l-musannef fî'l-hadîsi ve'l-âsâr*. Cilt 7. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988.
- İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan el-Ensârî el-İsbahânî. *Müşkilü'l-hadîs ve Beyânuhu*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî. *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Hacer el-Askalânî. el-Hâfız Ebü'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*. Dâru İhyai't-Turâs el-Arabî, Beyrut trs.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2008.
- İbn Haldûn. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî. *Dîvanu'l-mübtedei ve'l-haber fî tarîhi'l-Arabî ve'l-Berberî ve men âse rehüm zevi'l-şe'ni'l-ekber*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 2022.
- İbn Hanbel, Ahmed, *el-Müsned*, Müessesetu Kurtuba. Cilt 16. Mısır, trs.
- İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. Cilt 4. y.y.: Kahire, 1984.

- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibban*. Cilt 18. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Cilt 14. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. Thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfer. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. Thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Cilt 4. Dâru'l-Fikr. Beyrut, trs.
- İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahih Limen Beddele Dîne'l-Mesîh*. Thk. Heyet. Riyad: y.y., 1414.
- İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-İsfehaniyye*. Thk. İ. Saîdây. Riyad: y.y., 1415.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Der'ü Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*. ed. Muhammed Reşad Sâlim. Cilt 10. el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Suû'diyye: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2. Basım, 1991.
- Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. Thk. Cilt 16. Mahmud el-Hudari-Mahmud M. Kasım. Kahire: y.y., 1965.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*. Thk. Ahmed b. el-Hüseyin. Kahire: y.y., 1988.
- Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. Nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Farâbî, 1439/2017.
- Kahraman, Hüseyin. "Akıl anlayışları ile temel ilkeleri arasındaki ilişki açısından bir Mu'tezile-Eş'ariyye Mukayesesi". *Mütefekkir* 7/13, 2020, 53-74.
- Kalaç, Rıdvan-Hayrullah, Engin. "Kelâm Eserlerinde Hadis Kullanımı: el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ı Örneği". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 6/11, 2020, 403-428.
- Karadavi, Yusuf. *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*. Çev. Özcan Hıdır. İstanbul: Nida Yay., 2001.
- Kastallânî, Ahmed b. Muahmed. *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Cilt 10. Beyrut: Dâru'l-İhyâ, trs.
- Keeley, L.H. *War before civilization*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Akaid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 1997.
- Kipfer, Barbara Ann. *Neanderthal Man. Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: DİB Yay., 1988.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yay., 2021.
- Korkmazgöz, Rıza. "Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1, 2018, 225-258.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrııcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2020.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- Manuel Dominguez Rodrigo, Pickering T. R., Semaw S. & Rogers M. J., Cutmarked Bones from Pliocene Archaeological Sites, at Gona, Afar, Ethiopia, Implications for the Function of the World's Oldest Stone Tools. *Journal of Human Evolution*, 2005, 48/2, 109-121. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047248404001411>
- Martinez. Antonio Beltran. *Rock Art of the Spanish Levant*. Cambridge. Cambridge University Press, 1982.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yay., 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. Çev. Bekir Topaloğlu. Cilt 18. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1426/2005.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.

- McDonald, Jo ; Donlon, D. ; Field, J. et al., Salvage Excavation of Human Skeletal Remains at Ocean and Octavia Streets, Narrabeen Site, 45-6-2747, Australian Association of Consulting Archaeologists, Australian, 2008.
- McMahon, Thomas. "Size and shape in biology: elastic criteria impose limits on biological proportions, and consequently on metabolic rates". *Science* 179/4079, 1973, 1201-1204.
- Molla el-Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Füsûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*. Thk. Muhammed Hasen. Cilt 2. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2006.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî. *Sahih*. Cilt 3. İstanbul, 1992.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhih*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, trs.
- Nazlıgöl, Habil. "Hadislerin Kaynak Değerini Tespitte İçtihat Tartışmaları Tarihsel Bir Perspektif". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1, 2005, 9-33.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed. *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. Thk. Claude Salamé y.y.; Dimaşk 1990.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tebsıratu'l-Edille fî usûli'd-dîn*. Thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1993.
- Neşşâr, Ali Sami. *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. Çev. Osman Tunç. Cilt 2. İstanbul: İnsan Yay., 1999.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. El-Haccâc*. Cilt 18. y.y: el-Matbaatu'l-Mısıryye, 1348/1929.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Muhâkemat*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2006.
- Oruçhan, Osman. *Hadiste Metin Tenkidi İlkesi Olarak Pozitif Bilimlere Aykırılık*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Oruçhan, Osman. "Hadisler, anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanımı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, 2015, 40-72.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*. İstanbul: MÜİFY, 1998.
- Özşenel, Mehmet. "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî nin Konuya Bakışı". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 37, 2014, 169-187.
- Râzî, Fahrreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. Cilt 30. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999.
- Sak, Ramazan. vd., "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1, 2021, 227-256.
- Sakovitch, Anthony B. Explaining the Shafts in Khufu's Pyramid at Giza, *Journal of The American Research Center in Egypt*, 2005, 42, 1-13.
- Sancar, Faruk. "Ehl-i Hadis' in Kelâmî Akılcılığa Bakışı: İbn Teymiyye'nin Râzî'ye Yönelik Metodik Eleştirileri Üzerinden Bir Okuma". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27, 2015, 223-244.
- Sanders, Nancy K. *Prehistoric art in Europe*. ABD: Penguin Books, 1968.
- Schmidt, Klaus. *Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2007.
- Semaw, S. The world's oldest stone artefacts from Gona, Ethiopia, their implications for understanding stone technology and patterns of human evolution between 2.6–1.5 million years ago. *Journal of Archaeological Science*, 2000, 27, 12, 1197-1214.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlu's-Serahsî*. Thk. Ebu'l-Vefa el-Afganî. y.y: Beyrut, 1973.
- Schmidt-Nielsen, Knut. *Animal physiology: adaptation and environment*. United Kingdom. Cambridge University Press, 1997.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fi 'ilmi kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fî usûli'd-dîn: Eş'ariyye*. Cilt 3. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-arabiyye, 1985.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. Cilt 2. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1392/1982.
- Şâtıbî, İbrahim b. Mûsâ b. M. el-Gırnâtî. *Kitâbü'l-Muvâfakât*, Thk. Abdullah Dıraz. Cilt 4. Beyrut: y.y., 1991.

- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû'l-Kâsım. *el-Mu'cemu's-Sağîr*. Cilt 2. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985.
- Tahhan, Mahmud. *Yeni Hadis Usulü (Teysirü Mustalahi'l-Hadis)*. Çev. Cemal Ağırman. Sivas: Rağbet Yay., 1999.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 1982.
- Thorne, A- Grün, R., Mortimer, G., Spooner, N.A., John J., Simpson, J.J., McCulloch, M., Taylor, L. & Curnoe, D. (1999). Australia's Oldest Human Remains, Age Of The Lake Mungo 3 Skeleton. *Journal of Human Evolution*, 36, 591-612.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047248499903056>
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi: Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1993.
- Tuğlu, Nuri. "Mâtürîdîliğin Hadis Anlayışı". *Milel ve Nihal* 7/2, 2010, 95-139.
- Tuğlu, Nuri. "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülahazalar." *Dini Araştırmalar* 15/41, 2012, 136-155.
- Turan, Maşallah. "Din Dilini Yorumlama Çabaları ve Bu Bağlamda Akıl-Nakil Dengesinin Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30, 2008, 139-171.
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Turkish Academic Research Review* 4/2, 2019, 299-316.
- Ural, Cemal. "İmam Eş'arî'nin Hadis Yorumculuğu Kelâmî Hadisler Özelinde". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2, 2021, 267-310.
- Uyar, Ahmet. "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y Ekolleri)". *Bilimname Düşünce Platformu* 2, 2004, 29-44.
- Ünal, Sadettin. "Kâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-20. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara: TDV Yay., 2022.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yay., 2014.
- Yıldırım, Esra. "Abdüllatif Harpûti'nin İtikadî Konularda Sünnete Başvurma Yöntemi". *Journal of Academic Social Science Studies* 17/100, 2024, 245-254.
- Yıldırım, Cemal. *Bilim Felsefesi*. Ankara: Remzi Kitabevi, 1998.
- Yılmaz, Mustafa Selim. "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1, 2018, 199-223.
- Zaman, Muntasir. *The Height of Prophet Adam: At the Crossroads of Science & Scripture*. Oldham: Beacon Books, 2022.
- Zur Nedden D- K.Wicke-R. Knapp- H. Seidler- H. Wilfing- G. Weber- K. Spindler- W.A. Murphy- G. Hauser & W. Platzer. New Findings on The Tyrolean 'Ice Man', Archaeological and CT-body Analysis Suggest Personal Disaster Before Death. *Journal of Archaeological Science*, 1994, 21, 809-818.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440384710788>.